

Rasprava
o
znanosti i umjetnosti

Jean-Jacques Rousseau

Predgovor

Evo jednog od najbitnijih i najljepših pitanja koje je ikada postavljeno.¹ U ovoj Raspravi ne govori se o onim metafizičkim istančanostima koje su preplavile sva područja književnosti i od kojih ni Programi Akademije nisu uvijek pošteđeni, već se radi o jednoj od onih istina koje se tiču ljudske sreće.

Predosjećam da će mi se zamjeriti stav koji sam se usudio zauzeti. Otvoreno napadajući sve ono čemu se danas ljudi dive, mogu očekivati samo opću osudu; isto tako, činjenica da su mi neki *mudraci*² ukazali svoje poštovanje i odobravanje ne znači da mogu računati i na odobravanje *publike*; i tako sam odlučio da ne brinem o tome da li ću se svidjeti velikim umovima ili utjecajnim ljudima. Uvijek će biti onih koji su rođeni da se pokore mišljenju svoga stoljeća, svoje zemlje, svog društva: takav je danas i snažan um i filozof koji bi u doba *lige* bio iz istog razloga proglašen fanatikom. Ne treba pisati za određenog čitaoca ako čovjek želi biti izvan svoga vremena.

Još samo nekoliko riječi i završit ću. Malo vodeći računa o slavi koju sam ubrao, preradio sam i proširio ovu raspravu do te mjere da sam, na neki način, napisao novo djelo; sada smatram da ga treba vratiti u onaj oblik u kojem je bio i okrunjen. Samo sam nabacio nekoliko opaski i ostavio dvije nadopunc koje neće biti teško prepoznati,³ a koje Akademija možda ne bi odobrila. Smatrao sam da mi pravičnost, poštovanje i zahvalnost nalažu da napišem ovaj predgovor.⁴

¹ Bilješke na kraju teksta, str. 47.

Da li je ponovni procvat znanosti i umjetnosti pridonio pročišćavanju ili kvarenju morala?⁶ Eto što treba preispitati. Kojoj strani da se priklonim? Onoj, Gospodo, koja priliči čestitom čovjeku koji ne zna ništa, a koji se zbog toga ništa manje ne cijeni.

Osjećam da će biti teško prilagoditi ono što želim reći *sudu* pred kojim ću se pojaviti. Kako imati obraza osuditi *znanost* pred jednim od najučelnijih skupova Evrope,⁷ kako hvaliti neznanje u jednoj slavnoj Akademiji i pomiriti prezir prema učenju s poštovanjem prema pravim *znanstvenicima*? Opazio sam te proturječnosti i one me nisu zaplašile. Ne napadam ja *znanost*, rekao sam sâm sebi; ja branim *čestitost* pred čestitim ljudima. *Poštenje* je još draže *poštenim ljudima*, no što je *prosvijećenost učenima*. Čega se onda plašim? Pametnih glava iz skupa koji me sluša? To priznajem, ali to se tiče načina pisanja rasprave, a ne osjećaja govornika. Pravedni vladari nikada se nisu dvoumili da sami sebe osude u takvim sumnjivim diskusijama, a jedini ispravan stav jest da se čovjek brani od jedne neporočne i prosvijećene partije koja je sama svoj sudac.

Tom ohrabrujućom motivu pridružuje se još jedan koji me određuje: nakon što sam podržao, prema svom prirodnom nahođenju, stranu na kojoj je istina, ma kakav bio moj uspjeh, ima jedna *nagrada* koja mi ne može izmaći: naći ću je u dubini svoga srca.

Prvi dio

Lijepa je i veličanstvena predstava gledati kako čovjek izlazi gotovo iz ništavila svojim vlastitim naporima;⁸ kako lučima svoga razuma razgrće tminu u koju ga je priroda zavila; kako se izdiže iznad sebe samoga;⁹ kako se duhom vinuo sve do nebeskih prostranstva; kako je divovskim koracima obišao, baš kao i *sunce*, čitav *univerzum*, i kako se, a to je još vrednije i još teže, vratio samom sebi da bi proučavao čovjeka i upoznao njegovu prirodu, njegove dužnosti i ciljeve. Nema tome davno, sva ta čuda su se ponovno pojavila.

Evropa je zapala u *barbarstvo* još od prvih dana. Narodi toga danas toliko prosvijećenog dijela svijeta, živjeli su, ina tome nekoliko stoljeća, u uvjetima gorim od neznanja. Ne znam koji je to učeni govor, još više

prezira vrijedan nego neznanje, uzurpirao naziv znanje i postavio gotovo nepremostivu prepreku povratku u neukost. Bila je potrebna čitava revolucija da bi se ljude vratilo zdravom razumu, a došla je s one strane s koje bi je se najmanje očekivalo. Priglupi Musliman, vječna nevolja književnosti, vratio ju je ponovno među nas. Pad Konstantinova prijestolja donio je u Italiju krhotine stare Grčke. Francuska se, opet, obogatila tim dragocjenim ostacima. Uskoro su i znanosti počele slijediti književnost; vještini pisanja pridružila se i vještina mišljenja; redosljed koji možda izgleda čudan i neprirodan; i počelo se osjećati osnovne prednosti trgovanja muzama, prednosti koje su ljude zbližavale potičući kod njih želju da se svide jedni drugima kroz djela dostojna njihova prešutnog odobravanja.

Duh ima svoje potrebe, baš kao i tijelo. Jedne čine osnov društva, druge ugone. Dok se vlada i zakoni brinu za sigurnost i blagostanje svojih podanika, znanost, književnost i lijepe umjetnosti, koje su možda manje samovoljne, ali moćnije, obavijaju cvjetnim vijencima željezne lance kojima su okovani, guše u ljudima osjećaj iskonske slobode za koju su čini se rođeni, tjeraju ih da vole to svoje ropstvo i čine od njih ono što nazivamo ugladenim narodima. Potreba je podigla prijestolja; znanost i umjetnost su ih učvrstile. Silnici zemlje, volite nadarenost i štitite one koji je njeguju.¹⁰ Ugladeni narodi, njegujte talente: sretni robovi, njima dugujete taj istančani ukus kojim se dičite; tu blagost karaktera i učtivost koja vam omogućava razvijenu i laku trgovinu; riječju, privid svih vrlina, a da sami ne posjeduju ni jednu.

Takvom vrstom učtivosti, koja je bila to omiljenija što se manje pokazivala, razlikovali su se nekada Atena i Rim, u toliko hvaljenim danima njihove raskoši i sjaja: tom pristojnošću, bez sumnje, naše stoljeće i naša nacija pronijet će je kroz sva vremena i kroz sve narode. Filozofski ton bez sitničavosti, prirodno, a opet ugladno ponašanje, podjednako daleko od germanske rustikalnosti kao i od prekoalpske pantomimike: to su plodovi stečeni dobrim učenjem i usavršeni u svjetskim odnosima.

Kako bi bilo divno živjeti među nama kada bi vanjsko ponašanje bilo uvijek slika stanja srca; kada bi pristojnost bila vrlina; kada bi nam naše uzrečice služile kao pravila; kada bi prava filozofije bila neodvojiva od titule filozofa! No, toliko kvaliteta rijetko se nađe na istom mjestu, a vrlina nikada ne korača uz tako veliku pompu. Bogatstvo ukrasa može predstavljati imućnog čovjeka, a njegova elegancija čovjeka s ukusom; zdrav i snažan čovjek poznaje se po drugim obilježjima: pod seljačkom haljom težaka, a ne pod odorom dvorjanika, naći ćemo snagu i krepkost tijela. Vanjski ukrasi ništa nisu manje strani čestitosti, no što je krepkost i snaga duše.¹¹ Čestit čovjek je atleta koji se voli boriti nag: on prezire sve te jeftine ukrase koji bi samo smetali njegovoj snazi, od kojih je većina stvorena samo da bi prikrila neke nedostatke.

Prije no što je umjetnost oblikovala naše ponašanje i naučila naše strasti da govore izvještačenim jezikom, naše je čudoređe bilo priprosto, ali prirodno; a razlika u ponašanju odmah je uvjetovala i razliku u karakteru.¹² Ljudska priroda, u suštini, nije bila bolja,¹³ no, ljudi su našli sigurnost u lakoći međusobnog pronicanja, a ta prednost, čiju cijenu danas više ni ne osjećamo, poštedila ih je mnogih poroka.

Danas kada su suptilnija istraživanja i profinjeni ukus sveli vještinu dopadanja na puka pravila, vlada u našem čudoređu jedna podla i varljiva uniformnost, i čini se da su svi umovi sabijeni u isti kalup: neprekidno učtivost nešto traži, a pristojnost nalaže: stalno se postupa u skladu s običajima, nikada po vlastitom nahođenju. Ljudi se više ne usude biti ono što jesu; i u tom stalnom proturječju, ljudi koji čine to stado što ga nazivamo društvom, stavljeni u iste okolnosti uvijek bi se jednako ponašali kada ne bi postojali jači motivi koji ih odvrćaju da to čine. Prema tome, nikada nećete znati s kime imate posla: trebalo bi, ako želite upoznati svog prijatelja, čekati neku posebnu priliku, odnosno čekati da više ne bude vremena, jer je upravo u takvim prilikama važno da ga dobro poznajete.

Kakva sve povorka poroka neće pratiti tu neizvjesnost? Nema više iskrenog prijateljstva, ni pravog poštovanja, ni dubokog povjerenja. Sumnje, nepovjerenja, bojazni, hladnoća, suzdržanost, mržnja, izdajstvo, sve se to stalno skriva pod istovrsnim i perfidnim velom učtivosti, pod tom toliko uzdizanom uljudnošću koju imamo zahvaliti velikim umovima našeg stoljeća. Više se neće kletvama skrnaviti ime *gospodara svijeta*, već će ga se vrijeđati psovkama koje neće smetati naše skrupulozno uho. Neće se više hvalisati vlastitim zaslugama, već će se umanjivati tuđe. Neće se više grubo vrijeđati svog neprijatelja, već će ga se vješto klevetati. Nacionalne mržnje će se ugasiti, no to će se dogoditi i s ljubavlju prema domovini. Toliko prezirano neznanje zamijenit će opasna sumnjičavost. Bit će zabranjenih ispada, osramoćenih poroka, ali druge će uljepšati i nazvati ih vrlinama; treba ih ili imati ili hiniti da ih imate. Neka hvali umjerenost naših mudraca tko hoće, što se mene tiče, ja u njoj vidim samo istančanost pretjerivanja koje je isto toliko nedostojno moje hvale kao i njihova lukava jednostavnost.¹⁴

To je čistoća koju je postigao naš moral. I tako smo postali čestiti ljudi. Na književnosti, znanostima i umjetnosti jest da traže ono što im pripada u tako spasonosnom djelu. Dodat ću samo jednu misao; *stanovnik* neke udaljene zemlje koji bi želio stvoriti sud o moralu Evropljana na temelju položaja naše znanosti u društvu, savršenosti naše umjetnosti, pristojnosti naših kazališta, uglađenosti naših manira, ljubaznosti naših rasprava, našeg stalnog ispoljavanja dobronamjernosti i tog burnog takmičenja ljudi svih uzrasta i svih staleža koji kao da od rane zore do zalaska sunca stalno nastoje jedan drugome učiniti neku uslugu, taj bi stranac, kažem, dobio upravo suprotnu sliku o našem moralu nego što on stvarno jest.

Tamo gdje nema rezultata nema ih smisla ni tražiti: ali ovdje je rezultat siguran, izopačenost očita, a naše duše su to više iskvarene što se naše znanosti i umjetnosti više približavaju savršenstvu.¹⁵ Možemo li reći da je ta nesreća jedinstvena za naš vijek? Ne, Gospodo; zlo kojem je uzrok naša uobražena znatiželja staro je koliko i svijet. Svakodnevno podizanje i spuštanje mora ništa nije manje bilo podložno kretanju zvijezda koje nas obasjavaju noću, nego što je sudbina morala i poštenja bila ovisna o napretku znanosti i umjetnosti. Vrline je nestalo istom brzinom kao što se i njihova svjetlost pojavila na horizontu, i isti se fenomen primjećuje u svim vremenima i na svakom mjestu.

Pogledajte Egipat, tu prvu školu na svijetu, tu toliko bogatu zemlju pod mjedenim nebom, tu slavnu zemlju iz koje je nekoć krenuo Sczostris da pobijedi *svijet*. Postala je majka filozofije, i lijepih umjetnosti, a malo zatim pala je u ruke Kambiza, zatim Grka, Rimljana, Arapa i konačno Turaka.¹⁶

Pogledajte Grčku, nekad postojbinu heroja koji su dva puta osvojili Aziju, jednom pred Trojom, a drugi put na vlastitom tlu. Književnost koja se radala nije još bila iskvarila srca njenih stanovnika, ali napredak *umjetnosti*, raspadanje običaja i jaram Makedonskog došli su jedan za drugim; i Grčka, uvijek učena, uvijek putena i uvijek ropkinja, svojim će revolucijama postići samo izmjenu vladara. Ni sva rječitost Demostena nije više nikada mogla oživjeti tijelo koje su raskoš i umjetnost oslabili.¹⁷

U doba Terencija i Eneja počinje propadati Rim, koji je osnovao jedan *pastir* a proslavili *ratari*. No, poslije Ovidija, Katula i Martula¹⁸ i one gomile bestidnih pisaca čija već i sama imena uznemiruju stidljivost, Rim, nekada hram vrline, postaje teatar zločina, sramota nacije i igračka u rukama barbara. Ta prijestolnica svijeta konačno pada pod jaram kojim je i sama ugnjetavala toliko naroda, i dan njegova pada ujedno je i predvečerje naroda čiji je jedan pripadnik nosio ime: Arbitar dobrog ukusa.¹⁹

A što da kažem o metropoli Istočnog carstva, za koju se činilo da bi zbog svog položaja trebala biti prijestolnica čitavog svijeta, o tom azilu znanosti i umjetnosti koje je odbacio ostali dio Evrope, možda više iz razboritosti nego iz barbarstva. Sve što je najsravnije u razvratu i pokvarenosti; izdaje, ubojstva i najcrniji otrovi; natjecanje najgroznijih zločina; eto što čini potku povijesti Konstantinopola, i eto čistog izvora odakle nam dolazi svjetlost kojom se diči naše stoljeće.

No, zašto da u prošlim vremenima tražimo dokaza za jednu istinu za koju imamo dovoljno svjedoka pred vlastitim očima. Postoji u Aziji jedna ogromna zemlja gdje biti cijenjen književnik znači imati najviše državne počasti. Kada bi znanosti pročišćavale moral, kada bi one učile ljude da prolijevaju krv za domovinu, kada bi poticale srčanost, narodi Kine bili bi mudri, slobodni i nepobjedivi. No, nema tog poroka koji njima ne bi vladao, i nema tog zločina koji oni ne bi poznavali; ako ih ni inteligencija *ministara*, ni navodna mudrost *zakona*, ni brojnost stanovništva tog ogromnog carstva nisu mogli poštedjeti tatarskog jarma — a ovi su nezalice i grubijani — čemu su im onda služili svi ti mudraci? Koje je to plodove ubrala od počasti kojima ih je obasipala? Činjenicu da je naseljena robovima i zlikovcima?²⁰

Suprotstavimo toj slici sliku morala malog broja naroda koji su, pošteđeni zaraze tih ispraznih spoznaja, svojim vlastitim vrlinama gradili svoju sreću i postali primjer ostalim nacijama. Takvi su bili prvi Perzijanci, specifičan narod kod kojeg se vrlina učila kao što se kod nas uči znanost, koja je s takvom lakoćom pokorila Aziju i koja je jedina posjedovala tu slavu koju je povijest institucija predstavila kao filozofski roman: takvi su bili Skiti o kojima nam je ostalo toliko predivnih hvalospjeva: takvi su bili i Germani, čije se pero, umorno od praćenja zločina i crnih kronika obražovanog, bogatog i razbludnog naroda, zadovoljilo opisivanjem jednostav-

nosti, nevinosti i vrline. Takav je bio i Rim u doba siromaštva i neznanja. Takva je, konačno, bila sve do naših dana i ta seljačka nacija, toliko hvaljena zbog hrabrosti koju nevolje nisu mogle satrti, i zbog vjernosti koju uzori nisu mogli iskvariti.²¹

Nisu oni iz gluposti više voljeli druge vježbe od vježbi uma. Nije im bilo nepoznato da u drugim zemljama besposličari provode život u raspravama oko najvećeg bogatstva, poroka i vrlina, i da oholi brbljavci, pridajući sebi najveće hvalospjeve, nazivaju sve druge narode barbarima; no, oni su proučili njihov model i naučili da takvu doktrinu preziru.²²

Zar sam zaboravio da se u samom krilu Grčke izdigao grad jednako poznat po svom stretnom neznanju kao i po mudrosti svojih zakona? ta Republika polu-bogova prije nego ljudi? toliko su njihove vrline izgledale nadmoćne čovječanstvu. O Sparto! vječna sramota jedne tašte doktrine! Dok su se poroci prevedeni lijepim umjetnostima zajednički predstavili Ateni, dok je jedan tiranin tamo brižno skupljao djela Princa poetâ, ti si od svojih zidina tjerala umjetnost i umjetnike, znanost i mudrace.²³

Slučaj je odredio tu razliku. Atena je postala kolijevka uglađenosti i dobrog ukusa, zemlja govornika i filozofa. Skladnost građevina odgovarala je eleganciji jezika. Posvuda samo mramor i platna naslikama rukom najvještijih majstora. Iz Atene su proizašla ona neobična djela koja su poslužila kao model svim iskvaženim vremenima. Slika Lakedemonjana manje je blistava. Tamo se, rekli su drugi narodi, ljudi rađaju krijeposni, pa i sâm zrak u toj zemlji odiše vrlinom. Od njenog stanovništva ostaje nam samo sjećanje na njihova herojska djela. Zar su takvi spomenici za nas manje vrijedni od čudnih mramora koje nam je ostavila Atena?

Neki su mudraci, istina, odoljeli općoj bujici i sačuvali se od poroka pod okriljem Muza. No, poslušajmo sud koji je o mudracima i umjetnicima svoga vremena stvorio prvi i najnesretniji od njih.

»Proučavao sam, kaže on, pjesnike, i gledam ih kao ljude čiji talent nalaže njima samima²⁴ i drugima, koji se smatraju učenim, da ih se uzme takve kakvi jesu i da zbog toga nisu ništa manje vrijedni.

S pjesnika sam, nastavlja Sokrat, prešao na umjetnike. Nitko tako slabo ne poznaje umjetnost kao ja, i nitko nije bio više uvjeren da umjetnici posjeduju neke divne tajne. Međutim, shvatio sam da njihov položaj nije ništa bolji od položaja pjesnika i da, i jedni i drugi, imaju istu sudbinu. Jer, najvještiji među njima ističu se u svojoj zemlji i smatraju se najmudrijim ljudima. Ta pretpostavka potamnila je posve njihovo znanje u mojim očima: do te mjere da, kada sam se stavio u položaj proroka i upitao što bih bio radije, ono što jesam ili ono što su oni, znati ono što su oni naučili ili znati da ništa ne znam; odgovorio sam samom sebi i bogu: Želim ostati ono što jesam.

Mi ne znamo, ni sofisti, ni pjesnici, ni govornici, ni umjetnici, niti ja sâm, što je to istina, dobrota i ljepota: no, postoji među nama razlika, a ta je da, iako ti ljudi ne znaju ništa, svi vjeruju da nešto znaju: dok ja, ako ništa ne znam, barem u to ne sumnjam. Znači sva ta premoć mudro-

sti koju mi je proročanstvo dalo svodi se samo na činjenicu da sam potpuno uvjeren kako mi nije poznato ono što ne znam.«²⁵

Eto kako, po božjem sudu najmudriji čovjek, i najučeniji Atenjanin po mišljenju čitave Grčke, Sokrat, hvali neznanje! Vjerujete li da bi, da se sada stvori među nama, naši učenjaci i umjetnici uspjeli promijeniti njegovo mišljenje? Ne, Gospodo, taj pravičan čovjek nastavio bi prezirati naše beskorisne znanosti; ne bi ni najmanje pomogao da se poveća ta gomila knjiga kojima nas zasipaju sa svih strana, i ostavio bi, kao što je i učinio, od svih recepata za svoje učenike i naše nećake, samo primjer i sjećanje na svoju vrlinu. To je lijep način poučavanja!

Sokrat je započeo u Ateni, a stari Katon²⁶ nastavio u Rimu, oslobađati se okova prepredenih i oštroumnih Grka koji su zaveli čestitost i oslabili srčanost svojih sugrađana. No, znanosti, umjetnosti i dijalektika još uvijek prevladavaju: u Rimu su se nagomilali filozofi i govornici; zanemaruje se vojnička disciplina, prezire poljoprivreda, prigrlilo se sektaštvo, a zaboravila domovina. Umjesto svetih imena slobode, nesebičnosti, poštivanja zakona, rađaju se imena Epikura, Zenona, Arkesilaja. *Otkada su se među nama pojavili mudraci, govore njihovi vlastiti filozofi, nestalo je čestitih ljudi.* Do tada su se Rimljani zadovoljavali krijeposnim životom; sve je propalo kada su ga počeli izučavati.²⁷

O Fabriciuse,²⁸ što bi mislila Vaša velika duša da ste se, nesrećom, povratili u život i da ste vidjeli slavno lice Rima koji ste spasili svojom rukom i koji je Vaše poštovanja vrijedno ime proslavilo više nego sve njegove pobjede? »Bože!, rekli biste, što je postalo od tih slamnatih krovova, od tih seljačkih ognjišta u kojima je nekoć vladala skromnost i čestitost? Kakva je to zlokobna raskoš zamijenila rimsku jednostavnost? Koji je to strani jezik? Kakav je to mlitavi moral? Što znače te statue, platna, građevine? Bezumnici, što ste to učinili? Vi, nekada gospodari svijeta, zar ste postali robovi beznačajnih ljudi koji su vas pobijedili? Zar vama vladaju Reti? Zar ste svojom krvlju poprskali Grčku i Aziju zato da biste obogatili arhitekta, slikare, kipare i glumce? Zar su ruševine Kartage plijen jednog Ćautiste?²⁹ Rimljani, požurite i srušite te amfiteatre; smrvite taj mramor; spalite slike; otjerajte robove koji su vas pokorili i čije vas kobne umjetnosti kvare. Neka se druge ruke diče ispraznim talentima; jedini talenat dostojan Rima jest da pobijedi svijet i uspostavi kraljevstvo vrline. Kada je Cinije mislio da je naš Senat kraljevska palača, nije bio zaslijepljen ni lažnim sjajem ni istančanom elegancijom. Nije tamo čuo ovo beznačajno brbljanje, poučavanje i šarm lakoumnih ljudi. Što se to Ciniji učinilo tako veličanstvenim? O, Građani! Vidio je takvu predstavu kakvu svo vaše bogatstvo i vaše vještine nikada neće moći dati; najljepšu predstavu koja je ikada viđena pod nebom, skup od dvjesto čestitih ljudi, dostojnih da upravljaju Rimom i vladaju zemljom.«

No, premostimo vremensku i prostornu udaljenost i pogledajmo što se dogodilo u našim krajevima i pred našim očima, ili, još bolje, razgrnimo mrske slike koje otupljuju našu tankočutnost i uštedimo si trud da ponavljamo iste stvari pod drugim imenima. Ne spominjem uzalud sjenu pokojnog Fabriciusa; koje sam to riječi stavio u usta ovog velikog čovjeka,

a koje ne bi odgovarale i Luju XII ili Henriju IV? Istina je, da je bio među nama, Sokrat nikada ne bi popio otrov; no, popio bi, u mnogo gorčem peharu, uvredljivo rujanje i prezir sto puta gori od smrti.

Eto kako je raskoš, razdor i ropstvo uvijek bilo kazna za ohole napore koje smo činili da bismo izašli iz sretnog neznanja u koje nas je obavila vječna mudrost. Gusta koprena kojom je prekrila sve svoje postupke trebala je biti dovoljna da nas upozori kako nas nije namijenila za isprazna proučavanja. No, postoji jedna lekcija iz koje smo znali izvući pouku, ili smo je možda nekažnjeno zanemarili? Narodi, znajte jednom za svagda da nas je priroda željela poštedjeti znanosti, kao što majka trga iz ruku svoga djeteta opasno oružje; da su sve tajne koje vam skriva samo zla od kojih vas želi spasiti i da napor koji ulažete da biste se prosvijetili nije najmanji od njezinih dobročinstava. Ljudi su pokvareni; bili bi još gori da su se, nesrećom, rodili učeni.³⁰

Kako su takva razmišljanja ponižavajuća za čovječanstvo! Kako samo naša taština mora biti povrijeđena! Što? zar da je čestitost kći neznanja? Da su znanost i poštenje nespojivi? Kakve li sve posljedice neće proizaći iz ovih predrasuda? No, da bi se pomirile te prividne suprotnosti, potrebno je samo izbliza preispitati ispraznost i ništavilo tih gordih titula koje nas preplavljuju, a koje smo tako velikodušno dijelili ljudskim spoznajama. Promotrimo, dakle, znanosti i umjetnosti u njihovoj suštini. Pogledajmo što mora proizaći iz njihovog napretka, i ne kolebajmo se previše ako se naši zaključci uvijek neće potpuno slagati s povijesnim indukcijama.

Drugi dio

Stara priča, koja je iz Egipta prenesena u Grčku, kaže da je jedan bog, neprijatelj ljudskog mira, izmislio znanosti.³¹ Kakvo bi, dakle, mišljenje o njima trebali imati sami Egipćani kod kojih su one i rođene? Oni su izbliza vidjeli izvore iz kojih su znanosti potekle. U stvari, bilo da se uči iz svjetskih godišnjaka,³² bilo da se nepouzdana kronike zamijene filozofskim opažanjima, neće se naći porijeklo ljudskih saznanja koje bi odgovaralo onoj ideji koju mi o tome želimo stvoriti. Astronomija je rođena iz praznovjerja; rječitost iz ambicije, mržnje, laskanja, laži; geometrija iz škrtosti; fizika iz tašte znatiželje; sve one, čak i nauka u moralu, iz ljudske oholosti. Prema tome, nauke i umjetnosti duguju svoj postanak našim porocima: manje bismo sumnjali u njihove prednosti da su plod naših vrlina.

Loša strana njihova postanka isuviše se dobro očituje u predmetima njihova proučavanja. Što bi bilo od *umjetnosti* da nema raskoši koja ih hrani? Da nema ljudske nepravde, čemu bi služilo *pravosude*? Što bi postalo od *povijesti* da nema tirana, ratova i zavjerenika? Tko bi, jednom riječju,

volio provesti život u sterilnim razmišljanjima, slijedeći samo svoje dužnosti i potrebe, imajući vremena samo za domovinu, za nesretnike i prijatelje? Jesmo li, dakle, rođeni da umremo vezani za rub bunara iz kojeg je nestalo istine?³³ Samo takvo razmišljanje trebalo bi već na prvom koraku odbiti svakog čovjeka koji bi se ozbiljno želio obrazovati proučavanjem *filozofije*.

Koliko li samo opasnosti! Koliko krivih puteva u naučnim istraživanjima? Koliko samo pogrešaka treba napraviti, mnogo opasnijih nego što je istina korisna, da bi se stiglo do istine? Nedostaci su vidljivi: jer, greške se javljaju u neograničenom broju kombinacija, dok je put do istine samo jedan.³⁴ Tko je taj tko je stvarno traži? Čak i uz najbolju volju, koji su to znaci po kojima je prepoznajemo? U tom mnoštvu različitih osjećaja, kakav će biti naš *Criterion*³⁵ da je dobro prosudimo.³⁶ A što je još teže, ako budemo i imali sreće da je na kraju pronademo, koji od nas će je znati dobro upotrebiti?

Ako su već naše znanosti tašte u izboru predmeta svog proučavanja, one su još opasnije u svom učinku. Rođene u dokolici,³⁷ one je još uvijek potkrijepljuju; a nepopravljivi gubitak vremena prva je šteta koju čine društvu. U politici, kao i u moralu, velika je nesreća nikada ne činiti dobro; a svaki beskoristan građanin može se smatrati škodljivim. Odgovorite mi, dakle, vrli *filozofi*, vi, zahvaljujući kojima znamo zašto se tijela privlače u praznom prostoru; koji su, u kretanju planeta, odnosi pređenog puta u istom vremenu; koje krivulje imaju konjugirane točke, koje točke infleksije, a koje ekstremne točke; kako čovjek vidi u bogu sve; kako se duša i tijelo slažu bez direktnog kontakta, poput dva sata; na kojim je zvijezdama moguć život; koji se insekti razmnožavaju na neobičan način. Odgovorite mi, kažem ja, vi od njih smo dobili toliko uzvišenih spoznaja; da nas nikada niste ničemu naučili, da li bismo zbog toga bili manje brojni, lošije odgojeni, manje strašni, manje napredni, ili razvratniji?³⁸ Vratite se malo na važnost vaših »proizvoda«; pa ako nas rad naših najprosvjećenijih mudraca i naših najboljih građana snabdijeva s tako malo korisnih stvari, recite nam što da mislimo o tom mnoštvu sumnjivih pisaca i dokonih pisarala koji suštinu države razdiru do najgore propasti.

Dokoni? Ma što govorim! Kad bi barem bog dao da jesu! Moral bi bio zdraviji, a društvo mirnije. No, ti beskorisni i tašti krasnoslovci naviru sa svih strana oboružani svojim nesretnim paradoksima, potkopavajući temelje i onesvješćujući čestitost. Prezrivo se smiju dobrim starim riječima kao *domovina* i *religija*, i upotrebljavaju sav svoj talenat i filozofiju da bi uništili i ponizili ono što je ljudima sveto. A u suštini, niti mrze naše poštenje, niti naše dogme; oni su samo neprijatelji javnog mišljenja, a da bi ih ponovno vratili oltaru, trebalo bi ih samo prozvati bezbožnicima. O, strasti za isticanjem, što li sve nećeš učiniti?!³⁹

Velika je nesreća zloupotrebljavati vrijeme. A još mnoga druga zla prate *književnost* i *umjetnost*. Kao, na primjer, raskoš, rođena kao i one iz ljudske dokolice i taštine. Raskoš se rijetko kada pojavljuje bez nauke i književnosti, a one nikada bez nje. Znam⁴⁰ da naša *filozofija*, uvijek bogata posebnim maksimumima, a suprotno iskustvu svih stoljeća, tvrdi kako raskoš čini veličinu jedne države; no, nakon što je zaboravila na potrebu posto-

janja i raskošnih zakona, hoće li se usuditi poricati činjenicu kako je dobar moral u osnovi⁴¹ trajanja jednog carstva, a da su raskoš i sjaj upravo dijametralno suprotni od dobrog morala?⁴² Da je raskoš siguran znak bogatstva; da služi čak i kad se to bogatstvo želi povećati: što bi onda trebalo zaključiti iz tog paradoksa toliko karakterističnog za naše vrijeme; a što će biti sa poštenjem kada će se trebati obogatiti pod svaku cijenu? Stari političari neprestano su govorili o moralu i poštenju; naši govore samo o trgovini i novcu. Jedan će vam reći da čovjek u nekoj zemlji vrijedi onoliko za koliko bi ga se moglo prodati u Alžiru; jedan drugi će, slijedeći taj račun, pronaći zemlje u kojima čovjek ne vrijedi ništa, i one druge u kojima vrijedi još manje od toga. Oni ljude vrednuju kao stoku.⁴³ Po njima, čovjek je državi vrijedan samo onoliko koliko troši. Tako bi jedan Sibirat vrijedio trideset Lakedemonjana. Pa neka se onda pogodi koje bi od ovih dviju republika, Sparta ili Sibaris, bila pokorena od šaćice seljaka, a koja bi potresla čitavu Aziju.

Kirovo kraljevstvo osvojilo je trideset tisuća ljudi pod vodstvom Princa koji je bio siromašniji od najbjeđnijeg Satrapa iz Perzije; a Skiti, najsiromašniji od svih naroda, oduprli su se najmoćnijim vladarima svijeta.⁴⁴ Dvije poznate republike borile su se za svjetsko carstvo; jedna je bila veoma bogata, a druga nije imala ništa, ali je ova druga bila ta koja je uništila prvu. Rimsko carstvo, opet, nakon što je progutalo sva bogatstva svijeta, postade plijenom ljudi koji nisu znali čak ni što je to bogatstvo. Franci su pobijedili Galce, a Saksonci Englesku, samo svojom hrabrošću i siromaštvom. Jedna grupa siromašnih gorštaka čija se pohlepa svela na nekoliko ovčijih koža, nakon što je svladala ponos Austrije, uništila je i tu bogatu i strašnu kuću Burgundaca, zbog koje su drhtali svi vladari Evrope.⁴⁵ Konačno se i sva moć i mudrost nasljednika Karla V, podupirana trezorima Indije, slomila u sukobu sa šaćicom lovaca na haringu.⁴⁶ Neka se naši političari udostoje ostaviti malo svoje brojke i neka se zamisle nad tim primjerima, te neka već jednom nauče da se novcem može kupiti sve osim morala i građana.

O čemu se u stvari radi u tom problemu raskoši? Treba znati koje carstvo više vrijedi: blistavo i kratkotrajno, ili časno i trajno. Kažem blistavo, ali što mu daje sjaj? Smisao za raskoš i težnja za poštenjem rijetko kada se nađu zajedno kod istih ljudi. Ne, nemoguće je da se umovi iskvareni mnoštvom ispraznih briga ikada uzdignu do nečega velikog; a i kada bi imali za to snage, nedostajala bi im hrabrost.

Svaki umjetnik voli da mu se plješe. Pohvale njegovih suvremenika najdragocjeniji su dio njegove nagrade. Što li sve neće učiniti da ih dobi, ako se na nesreću rodi u narodu i vremenu gdje su mudraci ušli u modu, a frivolna omladina vodi glavnu riječ; gdje su ljudi žrtvovali svoj ukus tiranima svoje slobode,⁴⁷ gdje se jedan spol usuduje odobravati samo ono što odgovara malodušnosti drugog spola; gdje propadaju remek-djela⁴⁸ dramske poezije, a raskošne harmonije se odbacuju? Što će on učiniti, Gospodo? Spustit će svoju genijalnost na nivo svoga vremena i više će voljeti komponirati obična djela kojima će se diviti za njegova života, nego predivne stvari koje bi izazvale divljenje tek nakon njegove smrti. Recite nam, slavni Arouete, koliko ste snažnih ljepota žrtvovali zbog lažne istan-

čanosti, i koliko vas je uglađeni duh, tako bogat u malim stvarima, stajao velikih?⁴⁹

Eto, tako razuzdanost morala, kao neminovna posljedica raskoši i sjaja, povlači za sobom kvarenje ukusa. Jer, ako se slučajno među ljudima koji se ističu izvanrednim talentom, nađe netko tko bi imao dovoljno čvrstine da odbije povladivati duhu svoga stoljeća, da se ponizi pred djetinjastim djelima, koje li nesreće za njega! Umrijet će u nemilosti i zaboravu. Jer, ovdje se ne radi samo o mojoj sujeti, već o iskustvu čije podatke iznosim! Karlo, Petre,⁵⁰ došao je čas kada će ta kičica, namijenjena da uvećča raskoš naših hramova uzvišenim i svetim slikama, pasti iz vaših ruku ili biti osramočena i osuđena da ukrašava bludne slike na zidovima neke kočije.⁵¹ A ti, bestidni rivalu Praksitela i Fidija, ti čije bi dljeto stari upotreбили da im praviš bogove sposobne da pred našim očima iskupe njihovo idolopoklonstvo; neponovljivi Pigalu,⁵² tvoja će se ruka odlučiti da raspori trbuh jedne nakaze,⁵³ ili će ostati besposlena.

Ne može se razmišljati o moralu, a da se sa sjetom ne pomisli na jednostavnost prvobitnih vremena. To je divna obala, uređena isključivo rukama prirode, prema kojoj neprestano okrećemo pogled i od koje se s tugom udaljavamo. Kada su nevini i čestiti ljudi voljeli imati *bogove* kao svjedoke svojih postupaka, stanovali svi zajedno u istoj kolibi; no, uskoro su postali zli i umorili se od tih gledalaca, te ih otpravili u veličanstvene hramove. Konačno su ih i odatle istjerali, da bi se sami tamo nastanili ili se, u najmanju ruku, hramovi bogova više nisu razlikovali od građanskih kuća. Bio je to vrhunac izopačenosti; i nikada se nije otišlo dalje u porocima od kada smo ih stavili na ulaze u palače velikana, na mramorne stupove i korintске kapitule.

Dok se životne lagodnosti množe, umjetnost usavršava, a raskoš širi, dotle nestaje prave hrabrosti, nestaje vojnih vrlina, a znanstveni rad i sve vještine odvijaju se u sjeni kabineta. Kada su Goti opustošili Grčku, sve su biblioteke spašene vatre samo zahvaljujući razmišljanju jednog od njih koji je smatrao da neprijateljima treba ostaviti tako raskošno pokušstvo kako bi ga se odvratilo od vojne vježbe i kako bi ga se zabavilo dokonim zabavama sa što manje kretanja. Karlo VIII postao je gospodarem Toskane i kraljevine Napulja gotovo bez povlačenja mača; i čitav njegov dvor pridavao je tako laku pobjedu činjenici da su prinčevi i plemstvo Italije bili više zabavljeni time da postanu pametni i učeni, no što su vježbali da budu snažni ratnici. U stvari, uči nas razborit čovjek⁵⁴ koji nam to priča, iz svih tih primjera saznajemo da je u toj vojnoj politici i svima drugima njoj bliskim, učenje znanosti mnogo više težilo slabljenju i mlitavosti srčanosti, nego što je ta učenost podstiče.

Rimljani su priznali da je vojnih vrlina kod njih pomalo nestalo uporedo s početkom prikazivanja tih vrlina na platnu, rezbarijama i pozlaćenim vezama,⁵⁵ te kada su počeli njegovati lijepe umjetnosti,⁵⁶ i kao da je toj slavnoj zemlji bilo suđeno da stalno služi kao za primjer drugim narodima, uspon porodice Medici i ponosni procvat književnosti još su jednom, a možda i zauvijek, srušili ratnički ugled u kome je Italija, čini se, držala primat sve do prije nekoliko stoljeća.

Stare grčke republike s onom poznatom mudročću koja je zračila iz većine njihovih institucija, zabranile su svojim građanima da se bave svim tim mirnim i sjedećim poslovima koji su iscrpljivali i kvarili tijelo i uništavali krepkost duše. U stvari, kakvim okom, mislilo se, mogu predvidjeti glad, žeđ, umor, opasnost i smrt, ljudi koje i najmanja oskudica satire, koje i najmanji napor može zaplašiti. Kojom bi hrabrošću vojnici mogli podnijeti iznimne napore, ako na njih nisu navikli⁵⁷? Kojim bi žarom podnosili iscrpljujuće marševe pod komandom oficira koji nemaju snage čak ni da jašu? Neka mi ne zamjere svi ovi moderni ratnici koji su tako naučno disciplinirani. Mnogo mi hvale njihovu srčanost u borbi, no ništa mi ne kažu o tome kako podnose pretjerani rad, kako odoljevaju naglim promjenama temperature i vremenskim nepogodama. Potrebno je samo malo sunca ili snijega, samo nestašica nekih i inače nepotrebnih stvari, pa da se za nekoliko dana razbije i uništi naša najbolja vojska. Neustrašivi ratnici, dajte bar jednom podnesite istinu za koju znam da je nerado slušate: vi ste hrabri, to znam; vi biste pobijedili uz Hanibala u Kanu i kod Trazimenskog jezera, Cezar bi sa vama prešao Rubikon i pokorio njegovu zemlju; ali vi niste bili ti s kojima je ovaj prvi prešao Alpe, a drugi pobijedio vaše pretke.⁵⁸

Bitkama se uvijek ne dobiva rat i generalima to predstavlja veću umjetnost nego pobjeđivanje u pojedinim okršajima. U vatru po nevremenu trči onaj tko, pri svemu tome, nije tako loš oficir: i kod samih vojnika, možda bi više koristilo malo više snage i krepkosti, a manje junaštva koje ga ne spašava od smrti; i što mari država da li njene trupe izginu od groznice i hladnoće ili od neprijateljskog oružja!

Ako bavljenje znanostima šteti ratničkim kvalitetama, ono je još pogubnije za moralne kvalitete. Već od prvih godina života besmislen odgoj resi našu dušu i kvari moć rasuđivanja. Posvuda vidim ogromne građevine u kojima se na svježem zraku omladina odgaja da bi naučila bezbroj stvari, sve osim svojih dužnosti.⁵⁹ Vaša djeca ne znaju vlastiti jezik, ali govore druge koji se više nigdje ne upotrebljavaju: znaju slagati stihove koje jedva da mogu razumjeti: ne znajući lučiti pogrešno od istinitog, posjeduju vještinu da to učine neprepoznatljivim i za druge, služeći se posebnim argumentima; no, riječi kao što su velikodušnost, pravednost, umjerenost, humanost, hrabrost, njima su nepoznate; nježna riječ kao što je domovina nikada im neće zapeti za uho,⁶⁰ a ako čuju da se govori o bogu, bit će to više zato da ga se plaše, nego da od njega strahuju.⁶¹ Toliko bih volio, rekao je jedan mudrac,⁶² da moj učenik provodi vrijeme u igranju loptom, barem bi mu tijelo bilo okretnije. Znam da djecu treba nečim okupirati i da je besposlenost za njih najveća opasnost; što onda trebaju učiniti? Eto lijepog pitanja! Neka nauče ono što treba da čine kako bi bili ljudi,⁶³ a ne ono što treba da zaborave.

Naši su vrtovi ukrašeni skulpturama, a naše galerije slikama. Što mislite, što predstavljaju umjetnička remek-djela izložena našem divljenju? Branioc domovine? ili, još one veće ljude koji su je svojom čestitošću obogatili? Ne. To su teme o zabludama duše i razuma, pomno izabrane iz stare mitologije, s kojima se vrlo rano susreće znatiželja naše djece; bez

sumnje zbog toga da bi im se predočili modeli lošeg ponašanja još prije nego što nauče čitati.⁶⁴

Odakle sve te zablude ako ne od one nesretne nejednakosti među ljudima, koja postoji u vidu razlikovanja nadarenosti i omalovažanju poštenja?⁶⁵ To je najočitiiji rezultat svih naših učenja, i najopasnija njihova posljedica. Od čovjeka se više ne traži da bude pošten, već nadaren; ni od knjige da bude korisna, već da je lijepo napisana. Nagrade se obilno dijele krasnorječivosti, dok vrlina ostaje bez počasti. Ima tisuće nagrada za lijepe govore; niti jedna za lijepa djela. Pa neka mi se ipak kaže, da li je slava koja će pripasti raspravi koju kao najbolju ocijeni ova Akademija usporediva sa zaslugom koja pripada činjenici da je nagrada uopće uspostavljena?⁶⁶

Mudar čovjek nikada ne juri za srećom; no, nije neosjetljiv na slavu; i kada vidi da je tako loše raspodijeljena, njegovo poštenje, koje bi natjecanje malo uzbudilo i učinilo korisnim⁶⁷ za njegovo društvo, zapada u malaksalost i gasi se u bijedi i zaboravu. Eto što će se neminovno u budućnosti dogoditi uslijed davanja prednosti dopadljivim talentima pred onim korisnim, i što je iskustvo i predobro potvrdilo otkada su se počele razvijati znanosti i umjetnosti. Sada imamo fizičare, geometre, kemičare, astronome, pjesnike, muzičare, slikare; nema više građana,⁶⁸ ili, ako ih je još nešto preostalo razbacanih u napuštenim selima, propadaju tamo bijedni i prezreni. Takvo je stanje u kojem se nalaze i takvi su osjećaji koje u nas pobuđuju oni koji nam daju kruh i mlijeko našoj djeci.⁶⁹

Ipak, priznajem, zlo još nije tako veliko kakvo je moglo biti. Vječna predostrožnost je, postavivši kraj otrovnih biljaka i ono ljekovito, kraj štetnih životinja i lijek za njihove rane, naučila i vladare koji su njeni ministri, da imitiraju njenu mudrost. Slijedeći njen primjer u samom okrilju znanosti i umjetnosti, izvoru tolikih izopačenosti, veliki monarh čija slava iz godine u godinu samo dobiva novi sjaj, osnovao je ta slavna udruženja u kojima su istovremeno pohranjene i opasne ljudske spoznaje i sveto čudoređe, i obavezao ih brigom da u sebi moraju zadržati čistoću i tražiti je i od svojih članova.⁷⁰

Te učene institucije koje je učvrstio njegov presvijetli nasljednik, i koje su imitali svi kraljevi Evrope, barem će ljudima od pera, koji svi teže da postanu članovi Akademijâ, služiti kao kočnica, te će bdjeti nad sobom samima i nastojati da to zasluže korisnim djelima i besprijeckornim moralom. Ona udruženja koja će za dodjeljivanje nagrada kojima iskazuju čast zaslužnim piscima tražiti teme koje pobuđuju ljubav prema čestitosti u srcima građana, pokazat će da ta ljubav vlada i među njima, i dat će narodu taj rijetki i divni užitek da vide kako se učena društva trude da ljudskoj vrsti prencsu ne samo ugodna saznanja, već i korisno obrazovanje.

Neka mi se, dakle, ne proturječi ponovo, jer će to za mene biti samo novi dokaz da sam u pravu. Tolika brižnost samo pokazuje potrebu za njom, a ne traži se lijeka zlu koje ne postoji. Zašto je onda potrebno da on zbog svojih nedostataka ima obilježje osrednjeg lijeka? Toliko ustanova osnovanih u korist učenih ljudi samo bi trebale biti sposobnije da

pronađu lijek predmetima znanstvenih ispitivanja i da usmjere znanstvenike prema njihovoj kulturi. Čini se, imajući u vidu mjere predostrožnosti kojima se pribjegava, da ima previše ratara i da se plašimo pomanjkanja filozofa. Ne želim se ovdje upuštati u usporedbu poljoprivrede i filozofije, to ne bi bilo umjesno. Samo ću zapitati, što je to filozofija? Što sadržavaju djela najpoznatijih filozofa? Koje nam lekcije daju ti prijatelji mudrosti? Slušajući ih, ne bismo li ih svrstali u red šarlatana koji viču, svaki iz svog kuta, na nekom javnom mjestu: dođite k meni, jedino vas ja neću prevariti? Jedan misli kako ne postoji tijelo i da je sve samo njegov privid. Drugi, da ne postoji druga supstance do materije, ni drugi bog do svijeta. Ovaj smatra da nema ni vrlina ni mana, i da su moralno dobro i zlo tek fantazija.

Onaj opet misli da su ljudi vukovi i da se mogu proždirati mirne savjesti.⁷¹ O, veliki filozofi! Zašto ne sačuvate te korisne savjete za prijatelje i djecu; ubrzo biste dobili nagradu i ne bismo se trebali plašiti da ćemo među našima naći neke od vaših sljedbenika.

Evo, dakle, divnih ljudi kojima su obilne počasti njihovih suvremenika bile osigurane za života, a besmrtnost nakon smrti! Eto mudrih izreka koje smo od njih naslijedili i koje ćemo prenositi s koljena na koljeno. Da li je poganstvo, prepušteno svim zabludama ljudskog razuma, ostavilo za potomstvo nešto što bi se moglo usporediti sa sramnim spomenicima koje mu je podigao⁷² tisak u ime vladavine evanđelja? Bogohulni napisi Leukipa i Dijagore nestali su zajedno s njima.⁷³ Nije još izmišljena vještina koja bi ovjekovječila nastranost ljudskog uma. No, zahvaljujući tipografskim znacima⁷⁴ i načinu na koji se njima služimo, opasna sanjarenja Hobbesa i Spinoze ostat će za vječnost. Hajde, slavni pisci, učinite ono što zbog neznanja i prostodušnosti naši očevi nisu bili sposobni da učine; ispratite do naših potomaka ta opasna djela koja odišu iskvašenim moralom našeg stoljeća, i pronesite kroz vjekove koji dolaze povijest vjernu napretku i prednostima naših znanosti i umjetnosti. Budu li vas čitali, nećete im ostaviti nikakvu dilemu u pogledu rješavanja problema koji nas danas muče: i, ako nisu još bezumniji od nas, dignut će ruke prema nebu i reći sa svom gorčinom svoga srca: »Svemoćni bože, ti koji u svojim rukama držiš razum, oslobodi nas prosvjetenosti i zlokobnih umjetnosti naših otaca, i vrati nam neznanje, nevinost i siromaštvo, jedina dobra koja nas mogu usrećiti i koja će biti dostojna da se pojave pred tobom«.

No, ako napredak znanosti i umjetnosti nije ništa pridonio našoj stvarnoj sreći; ako je iskvario naš moral i ako pokvarenost morala ide na uštrb čistoće ukusa, što da mislimo o onom mnoštvu iskonskih autora koji su istjerali iz hrama Muza sve ono što je onemogućavalo pristup u nj, i što je priroda tamo postavila kao primjer snage za one koji bi zapali u iskušenje da nešto nauče? Što da mislimo o onim sakupljačima djela koji su neopazice razbili vrata znanosti i koji su u svoja svetišta uveli svjetinu nedostojnu da tamo kroči; dok bi, s druge strane, bilo poželjno da svi oni koji nisu mogli napredovati kao pisci budu odbijeni već na samom ulazu, i da se posvete vještinama korisnima za društvo. Onaj tko bi čitavog života bio loš pjesnik, drugorazredan geometar, možda bi mogao postati izvrstan proizvođač tkanina. Nikada nije manjkalo učitelja onima koje je priroda

odredila da budu učenici. Verulami, Descartesi i Newtoni,⁷⁵ učitelji ljudske vrste, nisu imali sami sebe za učitelje, a koji bi ih vodič mogao dovesti tamo kuda ih je odvela njihova ogromna erudicija? Osrednji učitelji samo bi sputali njihov um, sabijajući ga u uske okvire njihova vlastitog: kod prvih prepreka oni su naučili da se treba truditi i tako su naučili da prijeđu onaj ogromni prostor koji su prešli. Ako nekima treba dozvoliti da se bavi znanostima i umjetnostima, treba to pustiti samo onima koji se osjećaju dovoljno snažnima da sami kroče svojim putem i da ga i premaše: tom malom broju ljudi pripada pravo da podižu spomenik u slavu ljudskog razuma. No, ako se želi postići da njihov genij nema granica, treba im dati i pravo na neograničena očekivanja. To je jedini podsticaj koji oni trebaju. Um se jedva primjetljivo prilagođava predmetima koji ga zanimaju, i samo velike prilike rađaju i velike ljude. Princ govorničtva bio je rimski konzul, a možda najveći od filozofa, engleski kancelar⁷⁶ Mislite li da se, da je jedan od njih dobio katedru na nekom sveučilištu, a drugi imao skromnu penziju Akademije, to ne bi osjetilo u njihovim djelima? Neka se kraljevi ne plaše da za svoje savjetnike uzimaju najbolje umove: neka napuste onu staru predrasudu koju je izmislila taština velikana, da je vještina upravljanja jednim narodom teža od vještine prosvjećivanja tog naroda: kao da je lakše naučiti ljude da čine dobro po vlastitom nahođenju, nego da ih se sputava silom. Neka najbolji umovi nađu na njihovim dvorovima⁷⁷ časni azil. Neka im pripadne jedina nagrada koja ih je dostojna: mogućnost da svojim znanjem pridonese sreći naroda koji su učili poštenju. Jedino će tada biti moguće vidjeti što su vrlina, nauka i autoritet, podsticani plemenitim takmičarskim duhom i radeći u skladu sa srećom ljudske vrste. No, sve dok sila bude na jednoj strani, a prosvjećenost i mudrost na drugoj, mudraci će rijetko kada činiti velika djela, učeni još rijede lijepa, a narod će i dalje biti zao, pokvaren i nesretan.

A mi, priprosti narod komc nebo nije podarilo takve velike talente, i koje nije namijenilo za toliko slave, ostanimo u našem neznanju. Ne jurimo za ugledom koji će nam izmaći i koji nam, kako sada stvari stoje, nikada neće pružiti onoliko koliko bi nas stajao, kada bismo imali pravo da ga steknemo. Čemu tražiti sreću u mišljenju drugih, ako je ne možemo naći u nama samima? Pustimo drugima da uče narod njegovim dužnostima, i ograničimo se na to da pošteno ispunjavamo svoje; više nam nije potrebno da o tome znamo.

O vrlino! Uzvišena znanosti jednostavnih duša, zar je potrebno toliko truda i sredstava da te se upozna? Zar nisu tvoji principi urezani u svakom srcu, i zar ne bi bilo dovoljno naučiti tvoje zakone i vratiti se samom sebi, te slušati glas svoje savjesti u tišini osjećaja?⁷⁸ Evo prave filozofije; znajmo biti njome zadovoljni; i, ne zavideći na slavi onim slavnim ljudima koji su republiku književnosti učinili besmrtnom, pokušajmo između njih i nas postaviti slavnu razliku koja je nekoć postojala između dva velika naroda⁷⁹: jedni su znali dobro govoriti, a drugi dobro činiti.

1

Postoji prvi rukopisni oblik predgovora (Nacionalna biblioteka; nova akv. 5215, f 531) sa slijedećim tekstom:

-Tema ove rasprave jedno je od najljepših i najvećih pitanja koje je ikad pokrenuto i koje se vrlo razlikuje od onih metafizičkih suptilnosti koje su stigle u sva područja književnosti i kojih Akademijini programi nisu uvijek izuzeti.

Malo se pouzdajući u čast koja mi je udijeljena, ja sam, nakon što sam je poslao, moju raspravu preuredio i proširio do te mjere da je u neku ruku postala drugo djelo, danas se osjećam obaveznim da je vratim u oblik u kojem je bila nagrađena. Odbacio sam samo nekoliko bilješki i ostavio dva dodatka koje će biti lako prepoznati, a koje Akademija možda ne bi usvojila, pa me to navodi da napišem ovu napomenu.

Pretpostavljam da će mi teško biti oprostjen stav koji sam se usudio uzeti u tom problemu, nakon što sam bezobzirce napao sve ono što danas izaziva divljenje ljudi, mogu jedino očekivati opće kuđenje, a zbog toga što me je nekolicina mudrih pohvalila ne moram očekivati da će to učiniti i publika, tim više što sam se tu i opredijelio; ne brine me da se svidim ni ljepoumcima ni ljudima koji su u modi. Uvijek će postojati gomila ljudi stvorenih da budu podjarmljeni zbog mišljenja njihova stoljeća, grada, društva; tako je danas s čvrstim duhom i filozofom koji je iz istog razloga bio tek fanatik iz vremena lige. Nipošto ne treba pisati za takve čitaoce želi li se živjeti izvan svog stoljeća.*

Originalni rukopis je precrtavan i brisan: *Ja se smatram zamijenjeno je s ja sam se smatrao; predloženi problem s taj problem.* Rousseau briše iza ... modi — *rado ih oslobađam toga da me čitaju i nikako im ne savjetujem da čitaju djelo koje nije bilo pisano za njih. Iza ... njihova društva; kabale svih tih ljudi mogle bi autoru donijeti reputaciju, ali ne i slavu.* Treba iznijeti redgiranu prvu rečenicu onakvu kakva će biti nakon ispravljanja u Favreovu primjerku (R. ruk. 89). Za uzvrat, grafija *exempts* (izuzet) originalnog rukopisa nije bila vraćena u prvobitni oblik. Taj prvi oblik predgovora objavio je M. R. A. Leigh u *Annales J.-J. Rousseau* («Anali J.-J. R.»), sv. XXXIV, 1956—1958, str. 59—

—61. Jedan gotovo sličan tekst objavili su Pichois i Pintard u *Rousseau entre Sokrate et Caton* («R. između Sokrata i Katona»), (Paris, 1972), a prema rukopisu koji je privatno vlasništvo.

2

Bez sumnje, dižonski akademici i nekolicina drugih Diderot, d'Alembert ...?

3

Dva dodatka koje je lako prepoznati. Vidjeti? I najpućeniji tumači ne naznačuju iste odlomke. Za Marcela Francona (Annales J.-J. R, svez. XXXI, str. 305) radilo bi se o dva odlomka koji hvale hrabrost i jednostavnost Švicarki.

str. 11 «Takvom se konačno pokazala do naših dana ...»

str. 20 «Grupa siromašnih brdanina ...»

Mi ćemo se zadržati na str. 11 budući da nam se ta pretpostavka čini vjerojatnijom. Nauka, književnost i umjetnost «guše u ljudima osjećaj te izvorne slobode»; s bilješkom jednog strogog republikanca. Red u kojem se nalazi ta rečenica je izostavljen, ali slijed ideja nije prekinut. I str. 25: «Odakle niču sve one zloupotrebe ako ne iz kobne nejednakosti?»

Le Mercure (siječanj 1751) je bilježio: «Ta rasprava ... je popraćena bilješkama koje su smione koliko i tekst ... Vidi se da je autor svoj duh i tijelo hranio mudrim izrekama svoje zemlje»; a mjesec dana nakon toga *Les Mémoires de Trévoux* («Trévouxovi memoari»): «Nekoliko karakterističnih crta o daje njegov osnovni odgoj dobiven u Republici ... crte koje nisu postojale u rukopisnom primjerku uručenom Akademiji.»

4

R. ruk. 89; *jedno od velikih i lijepih pitanja koje je postojalo ...*

5

Horacije, *De arte poet.*, s. 25: «Zavarani smo izgledom dobrog.»

6

Pitanje koje je postavila Akademija: *Je li učvršćivanje znanosti i umjetnosti pridonijelo pročišćavanju običaja* Rousseau je izmijenio. Dodatak III kvarenju otvara širi put paradoksu, v. *Les Confessions* («Isповijesti») (sab. dj., Pléiade, svez. I, str. 351) gdje je formulacija još drugačija. U svojoj *Histoire secrète de l'Académie de*

Dijon («Tajnoj povijesti dižonske akademije»), Richard Ruffey akademik, nije ništa točniji. (izd. Lange, Paris, 1909, str. 44).

7

Studije Roger Tisseranda, *L'Académie de Dijon de 1740 à 1793* («Dižonska akademija od 1740 do 1793») (Paris, 1936), Marcel Boucharda, *De l'Humanisme à l'Encyclopédie* («Od humanizma do Enciklopedije») (Paris, 1929), posebice: *L'Académie de Dijon et le premier Discours de Rousseau* («Dižonska akademija i prva R. rasprava») (Paris, 1950) vrlo vidljivo umanjuju značaj pohvale. «Njihova (akademika) zasluga i njihove sposobnosti vrlo često izgledaju vrlo osrednjim i bezbojnim», piše M. Bouchard u svom posljednjem djelu, str. 29.

8

v. Bossuet, *Discours sur l'histoire universelle* («Rasprava o općoj povijesti»). II razdoblje: (Nakon potopa). Sve počinje. Ne postoji nikako stara povijest u kojoj se ne pojavljuju tragovi svjetskih novosti, itd. Ali, Rousseau precizira: *njegovim vlastitim naporima*, itd.

9

R. ruk. 89: *iznad njega samog...*

10

Vladari uvijek sa zadovoljstvom gledaju kako se među njihovim podanicima širi ljubav za ugodnu umjetnost i nepotrebne stvari, iz kojih se ne može izvući novčana korist. Jer osim što ih na taj način hrane u toj niskosti duše tako svojstvene ropstvu, oni vrlo dobro znaju da su sve potrebe koje narod sebi stvara istovremeno i lanci kojima se zatrpava. Aleksandar je, htijući ih zadržati u svojoj zavisnosti, ihtiofage prisilio da se odreknu pecanja i da se hrane namirnicama kojima se hrane i drugi narodi. (Ova dosjetka posuđena je od Plinija Starijeg, *Histoire naturelle*, svez. VI, odl. XXV. Jean-Jacques je čitao Plinija u Charmettesu ukoliko se može vjerovati knjizi *Le Verger de Madame la Baronne de Warens* («Voćnjak gospode barunice de Warens») (MDCCXXXIX). C. G., svez. I, dodatak, str. 7 (Sab. dj. Pléiade, svez. II, str. 1128). Treba li dozvati La Bruyèrea (pog. X): »To je pouzdana i stara politika u republikama, ostaviti narod da se uspava u svečanostima, predstavama, u luksuzu, raskoši...« itd.?). i američki divljaci koji hodaju sasvim goli i žive jedino od onoga što ulove, nisu nikad mogli biti pripitomljeni. Kakav bi se, zapravo, jaram mogao nametnuti ljudima koji nemaju nikakvih potreba?»

11

Vrlina koja je snaga i krijepost duše. Alb. Schinz u jednom članku *Le Mercure* (1. lipnja 1912) i u svojoj knjizi: *La Pensée de J.-J. Rousseau* («Misao J.-J. R.»), str. 138 i sl., — nakon što je razlučio tri značenja riječi vrlina kod J.-J. R.: vrlina — mudrost za sreću, vrlina — odricanje koje priprema čovjeka na onaj život gore, vrlina — nevinost — smatra da u *Raspravi* autor ostaje vezan uz kršćansko značenje vrline-odricanja, ali komplicirajući ga s prvim značenjem koje je pogansko. Čini nam se da G. Pire ima pravo kad smatra da je vrlina u prvoj *Raspravi*, vrlina Plutarhových učenih ljudi, *Revue de littérature comparée* («Pregled komparativne književnosti»), 1958. »Snaga i krijepost duše«. Tu koncepciju jedne aktivne, borbene vrline Rousseau neće nikad napustiti, pa morao je nijansirati ili upotpuniti. Ona će biti drugačija od prirodne dobrote koja ne poznaje sukobe i borbe. v. *Emile*, knj. II, *Economie politique* («Politička ekonomija»), *supra*, str. 252 i sl. *La Nouvelle Héloïse* (Sab. dj., Pléiade, svez. II, str. 118) i 1er *Dialogue* («Prvi dijalog») (Sab. dj., Pléiade, svez. I, str. 670) s komentarom. V. također pisma od 6. siječnja 1764, 15. siječnja 1769. (C. G., svez. X, str. 289; svez. XIX, str. 48).

Iako ovdje prevladava pojam spartanske i rimske vrline, u njoj se nikad ne javlja evanđeosko odricanje. V. međutim nešto dalje, *Les Observations* («Opažanja») na Stanislasovu raspravu i odgovor Bordesu. Jedna recenica L. Bertranda, koju donosi M. G. R. Havens, str. 183, bilješka 72, koja to dokazuje («vrlina kod pisaca 18 st. više nije, prema kršćanskoj formuli uništavanje, već usavršavanje prirode») iznosi dvije netočnosti svodeći kršćansku vrlinu na uništavanje i suprotstavljajući je usavršavanju prirode — s tim da je ova posljednja riječ, uostalom, dvosmislena: v. na primjer Saint Augustina, *Epist.* CLXVII vrlina je milosrđe kojom je ljubav data u svom pravom značenju ili u *De civitate dei*, XV: »vrlina je vrsta ljubavi«, itd.

Desetak godina ranije, u jednoj lirskoj tragediji (*La Découverte de l'Amérique* («Otkriće Amerike»), veliki svećenik otoka Guanahat oplakivao je smrt svojih vjernih pristaša slobode i nevinosti. Španjolci su trijumfirali: *vaša umijeću* (= vaša tehnička sredstva) *vam daju pobjedu nad našim vrlinama*.

Kolombo, osvojeni osvajač i izmiritelj pjevao je (pjevao bi da je Rousseau napisao muziku do kraja):

Uzdizi nam odsada tvoj željeni sjaj
Evropo: u ovoj divljoj klimi
čuti se isto toliko hrabrosti
i nalazi više vrline.

Riječ se, na jedan neodređeni način više približuje prirodnoj ili naivnoj nevinosti (s. d., *Pléiade*, svez. II, str. 827 i 839).

12

Pristojnost, doličnost, društvene konvencije suprotstavljaju se iskrenosti, odnosno skladu gesta, govora jedne individue sa samom sobom, sa svojom vlastitom individualnošću. Iz tog sklada, osnovnog predmeta njegova traženja, J.-J. R. je pokušao teorijski odrediti uvjete i praktički dati primjer. Njegov uspjeh ili neuspjeh mogu se mjeriti jedino s obzirom na njegove životne uvjete i povijesnu sredinu u kojoj je stvarano njegovo djelo. Budući da je to jedna sasvim akademska tema (v. knjige koje navodi M. Bouchard), značaj pristojnosti u 18 st. ne treba dokazivati. Navedimo djela koja su otprilike suvremenici prve *Rasprave: Le Traité du vrai mérite de l'homme* («Rasprava o pravoj zaslugi čovjeka») Maitre de Clavillea (1734), *Les Essais sur les moyens de plaire* («Studije o načinima da se sviđa»), Moncrifa (1738), *Les Moeurs* («Običaji»), Toussainta (1748). Moncrifov naslov je karakterističan. v. u *Le Portefeuille de Madame Dupin* («Lisnica Gospode Dupin-»), str. 96: «Možda postoje pouzdana pravila o tome kako se svidjeti».

13

Ljudska priroda je, u svojoj osnovi, datost koju Rousseau, za trenutak, ne kani preciznije razmatrati (v. njegov odgovor poljskom kralju). On se ovdje zadovoljava time da obznani svjetsku laž, štetnost lukavosti ili izmišljene umještosti koja ne poznaje lične osobitosti i razara svaku rodoljubivu i religioznu ljubav. Ne vjerujemo da je pisac tada tražio tezu o perversnosti ljudske prirode. v. u suprotnom smislu Alb. Schinza u *Revue de XVIII siècle* (1913, br. 14), i vidjeti ovdje str. 15: «Ljudi su perverzni» ... što ne pobija, uvjereni smo, našu opasku.

14

Volim, kaže Montaigne, raspravljati, ali s malo ljudi i za sebe. Jer, izložiti se javnoj kritici velikih i razmetati se svojim duhom i svojim brbljanjem, smatram nečasnim zanimanjem za časnog čovjeka. To je zanimanje svih naših ljepoumaca, osim jednog. (Montaigne, *Essais* (Eseji), k. III, p. VIII, izd. Villey, svez. III, str. 185. Izuzetak je vjerojatno u prilog Diderota, koji je blo preuzeo na sebe objavljivanje *Raspra-*

ve. Njegove *Filozofske misli* bit će citirane nešto kasnije.

15

Ils se sont avancées (pristupili su)... Lecat to ističe kao netočno. Pa ipak kaže se s'avancer au combat, à la mort. Corneille, *Pompej*, II, 2: s'avancer au trépas

16

«Egipćani su prvi koji žive po vladinim propisima. Kako je vrlina temelj svakog društva, oni su je brižno uzgajali... On (Sesostris) nije zamislio ništa drugo do li da osvoji svijet... Ljudske stvari nisu, međutim, nipošto savršene i mučno je naći zajedno u savršenstvu umjetnost mira s uspjesima rata» (Bossuet, *Discours sur l'histoire universelle* («Rasprava o općoj povijesti»), III, 3, str. 459, 479, 483, izd. Jacquinet). *Rasprava* je jedna od knjiga koje je Jean-Jacques dječak čitao svom ocu («Ispovijest», s. d., *Pléiade*, svez. I, str. 9). v. Rollina, *Histoire ancienne* («Stara povijest»), svez. I, str. 33, izd. 1817.)

17

Osuda se odnosi u prvom redu na luksuz i na drugom mjestu na umjetnost. Ukoliko u pismu Bordesu (s. d., *Pléiade*, svez. II, str. 1130—1133) čini ustupke luksuzu, pismo Parisotu (ibid. str. 1136, 1144) ga javno osuđuje. Pod utjecajem Madame de Warens, Jean-Jacques priznaje da je od ponosnog stoika i republikanca postao svjetski čovjek. Treba možda uzeti u obzir djelovanje lionske sredine na njega (v. A. Rüplinger, *Un représentant provincial de l'esprit philosophique au XVIIe siècle en France: Charles Bordes* («Jedan provincijski predstavnik filozofskog duha u 17. st. u Francuskoj: Charles Bordes»). O Mablyu koji u to vrijeme vjeruje u beskorisnost luksuza, v. P. Grosclaude, *J.-J. Rousseau à Lyon*, str. 46. Prva Rasprava nemilosrdno osuđuje luksuz. Optužba se zasniva na tradiciji koja potječe iz Antike, ali odgovara na jednu apologiju novijeg datuma. Voltaireov *Le Mondain* i *La Défense* iznijeli su političke i ekonomske poteškoće do kojih dovodi progon industrije i umjetnosti; zakonitost blagostanja i komfora u svakom slučaju; kritika rimske umjerenosti i kršćanskog asketizma; relativnost luksuza dobavljača posla, itd. *Le Mondain* i njegovi izvori (francuski i engleski), među kojima Mandevilleova *La Fable des Abeilles* («Bajka o pčelama»), proučavao je A. Morize u jednoj dobro poznatoj knjizi (*L'Apologie du luxe au XVIIIe siècle* / «Apologija luksuza u 18. st./, 1919). Mandeville se spominje u predgovoru *Narcisa* i u drugoj *Raspravi*.

Moguće je da ga je Rousseau poznao iz vremena ovog prvog. Melon (*Essais politiques sur le commerce* / »Političke studije o trgovini« /, 1734), kojeg je deveto poglavlje apologija luksuza, bit će spomenuti i strogo osuđeni u odgovoru Bordesu. Grimmova *La Correspondance littéraire philosophique et critique* (»Filozofska i kritička književna prepiska«), svez. I, str. 128, izd. Tourneux, smatra Melonovu studiju divnom. v. također *Les Lettres d'un Français à Londres* (»Pisma jednog Francuza u Londonu«) opata Leblanca, (1745, n. izd. 1749). Zbog duha koji prevladava, Voltaire, na kojeg je Rousseau direktno ciljao, bit će direktno apostrofiran.

Čini se da je taj napad na luksuz pogodio, ozlovoljio brojne čitaoce. (v. *Le Mercure* od lipnja 1751, C. G., svez. I, str. 314). On više nije bio vođen pod plaštem fikcije, na način Fénelonova *Telemaka* ili Montesquieuova *Troglodita*. Strecksen-Moulton objavio je, prema Neuchâtelovu rukopisu 7854 (uz nekoliko pogreški) jedan značajan odlomak o luksuzu koji se javlja nakon Rasprave i »koji se smatra razvojem određenih teorema na koje me strah od odstupanja natjerao da ih, bez dokaza, iznesem u drugim napisima«. Pitanje je ovdje moralo biti nanovo postavljeno s obzirom na procvat države. *Les Considérations sur le gouvernement de Pologne* (»Razmatranja o vladi Poljske«) uvode razliku — popuštanje, koji ne poništava Rousseauov postojani sud (supra, str. 96). *Le Discours sur les Richesses* (»Rasprava o bogatstvima«) što ju je objavio F. Bovet (1853) je možda nastala nakon 1754. Ona se, prirodno, pridodaje kampanji protiv luksuza.

18

18 st. je neodlučno pred množinom vlastitih imena. v. A. Francois u F. Brunot, *Histoire de la langue française* (»Povijest fr. jezika«), svez. VI, II, str. 1428.

19

Patronije (arbiter elegantiarum ili elegantiae), Tacit, *Anali*, XVI, 18.

20

Poznata je Voltaireova naklonost prema Kinezima. *Zadig* (1747) ih hvali usput. Jean-Jacques, im je čini se, naklonjen još više, do jedne vrste mandarinata. U biti, on općem i podmitljivom znanju ne suprotstavlja mudrost jedne privilegirane klase, već istinsku znanost rijetkih duhova koji služe u duhu u savjeti vladara i da prosvijetle narod. v. odgovor Stanislasu.

21

Kao što bilješka kazuje, Montaigne je »izvor« tog reda. k. I, p. XXIV, izd. Villey, svez. I, str. 182: »U toj lijepoj instituciji koju Ksenofon daje Perzijancima, oni uče djecu vrlini kao što drugi narodi uče slova«. Filozofski roman je *Cyropédie*. Na kraju istog poglavlja: »Primjeri nas uče, u toj ratobornoj policiji (Sparti) i u svim sličnima, da podučavanje nauke oslabljuje i raznježuje srčanost više no što ju učvršćuje i navikava na (ratne) teškoće ... Mislim da je Rim više vrijedio dok nije bio učen«. Skiti i Parti kao i Goti i Turci pokazuju da se ratnička vrijednost prilagođuje neznanju i prostaštvu, a ne znanosti i profinjenoj kulturi.

Od 1766. Dom Cajot se trudio da otkrije plagijate gospodina J. -J. Rousseaua. »Pronalazačima izvora koji su ga ponekad slijedili, s namjerama i naklonostima različitim od njegovih — je ponekad nedostajalo mjere ili kritičke opreznosti. Za ovaj odlomak, posuđivanja od Justina (Louis Delaruelle, *Revue d'histoire littéraire de la France* (»Pregled književne povijesti Francuske«), 1912, str. 246), Groclusa (J. -E. Morel, *Annales J. -J. R.*, svez. V, str. 162), uspomene ili reminiscencije na Platona i Horacijla (M. Kurt Weigand u svom Izdanju Rasprave s prijevodom na njemački, 1955) ostaju problematični.

Seoska nacija je Švicarska. Za Saint-Preuxa ona je primjer slobodne i jednostavne zemlje u kojoj »nalazimo antičke ljude u modernom vremenu«. (*La Nouvelle Héloïse*, s. d., Pléiade, svez. II, str. 6). Ne usudujem se govoriti o tim sretnim nacijama koje ne poznaju čak ni ime mame koja mi s toliko muke suzbijamo, o onim divljacima iz Amerike — čiju jednostavu i prirodnu policiju, Montaigne bez oklijevanja pretpostavlja Zakonima.

22

Pošteno, neka mi netko kaže kakvo su mišljenje trebali imati sami Atenjani o govorništvu kad su ga tako brižno uklonili iz tog poštenog suda čije presude čak ni bogovi nisu prizivali (Koji je strogi sud tu ikad postojao osim Aeropagova suda ... Nijedno društvo nije tako dugo sačuvalo ugled svoje stare strogosti, a varljivo govorništvu je uvijek bilo iz njega prognoza. (Bossuet, *Rasprava o prirodopisu*, III dio, p. V, izd. Jacquinet, str. 499. Rollin, *Stara povijest*, donosi jedan sličan sud). Što su mislili Rimljani o medicini kad su je izgnali iz svoje republike? »Rimljani su postojali šestu godinu prije nego što su ju primili (medicinu — liječnike), ali

nakon što su je isprobali istjerali su je iz svojeg grada ...» (Montaigne, *Eseji*, k. III, p. XXXVIII, izd. Villey, sv. II, str. 585). I kad je preostali dio čovječanstva naveo Španjolce da dopuste svojim zakonodavcima ulazak u Ameriku, kakvu li su ideju oni trebali imati o pravu? Ne bi se reklo da su vjerovali da će tim jednim činom popraviti sva zla učinjena tim nestretnim Indijancima. («Kralj Fernand se, poslavši svoje kolonije u Indiju, mudro pobrinuo da tamo ne odvedu nijednog studenta prava ...» (Montaigne, *Eseji*, k. III, p. XIII, izd. Villey, sv. III, str. 381).

23

Taj veliki Likurg (Montaigne, *Eseji*, I. II, p. XII, izd. Villey, sv. II, str. 226) «... ta izvanredna Likurgova policija je uistinu zastrašujuća u svojoj savršenosti». (k. I, pog. XXV, izd. Villey, sv. I, str. 182). «Čitavo spartansko povijest je ... čudo» (k. II, p. XXXII, izd. Villey, sv. II, str. 528). Paralela između Sparte i Atene je tradicionalna. Slobodan da je nastavi u drugačijem duhu, da je završi u drugačijem zaključku, J. -J. R. ju je morao čitati kod Bossueta, *Discours sur l'Histoire universelle*, III dio, p. V. Njegovo divljenje za Lakedemom je stalno. On ga iznosi u *Državnom ugovoru* (II, III), *Vladi Poljske* (p. II). O ženama Sparte i Zenevljankama v. posvetu drugoj *Raspravi* (supra, str. 119). Sanjao je o tome da napiše povijest Lakedemonije koje je jedan odlomak objavio A. Jansen u *Fragments inédits recherches biographiques et littéraires* (Berlin, 1882; v. osim toga: *Paralèle entre les deux républiques de Sparte et de Rome* što ju je objavio Winderberger *Essais sur le système de politique étrangère de R.* («Studije o R. vanjskopolitičkom sistemu») 1900, str. 274), nekoliko redova što ih je objavio Steckelsen-Moultou (*Cœuvres et correspondances inédites*, 1861, str. 231), a prema Neuchâtelovu rukopisu koji sadrži rukopis Madame Levasseur — a ne Tereze kao što on tvrdi. Idealiziranje antičkog grada koje se počinje širiti od V st. p. Krista i nastavlja se, nameće i obmanjuje Rousseaua i njegove učenike, ali ne Voltaira i njegove sljedbenike. Što se tiče fiziokrata, Sparta je predmet «apsolutne osude». Misao fiziokrata data je u klasičnom djelu Weulerssea, sv. II, str. 37. Djelo F. Olliera, *Le Mirage spartiate* («Spartsko čudo»), Paris, sv. II, 1933—1943) ne ide dalje od Plutarha. Kratka skica povijesti čuda kod Pierrea Roussela, *Sparta* (Paris, 1939). Shodno je napomenuti da prije no što je čitao Montaigneove *Eseje*, R. je kao svoju omiljenu literaturu

čitao Plutarhove *Slavne ljude*. Njegov dug prema jednom ne dozvoljava da se niječe njegov dug prema drugom. Plutarhov utjecaj na R. proučavao je A. Oltramare (*Mélanges / «Zbornik»*, B. Bouvier, 1920) i u skorije vrijeme G. Pire (*Revue de Littérature comparée*, 1958). Pizistrat je sakupio homerske pjesme.

24

Razlika između pridjeva *même* i priloga *même* se polako uspostavila u klasično doba. 18 st. još poznaje oklijevanje i Rousseau ih u svom rukopisu često miješa. A. Francois, *Povijest fr. jezika* F. Brunota, sv. VI *Osamnaesto stoljeće*, II dio, str. 1611.

25

R. je ovdje dao slobodan prijevod Platonove *Apologije Sokrata*. On ne čita grčki. 1643. izašao je francuski prijevod *Apologije i Kritona* i to u prijevodu Girya.

26

v. Plutarh, «Život Katona cenzora», u *Život slavnih ljudi*, izd. Pléiade, sv. I, str. 785.

27

Montaigne (*Eseji*, k. I, p. XXV) citira, na latinskom, Senekinu rečenicu, *Postquam docti prodierunt boni desunt*, koju ovdje Rousseau prevodi: Otkad učeni ... (Poslanica 95 Luciliusu). Ta latinska rečenica služi kao deviza Grosleyu, jednom od konkurenata kod džonske akademije. Osuda koja pada na epikurejce, stoike i skeptike nove akademije ponovljena je u odgovoru poljskom kralju (supra, str. 48).

28

Fabricius je naveden kao primjer u Senekinom djelu *De Providentia*. Ali, Rousseau ovdje inspirira prvenstveno Plutarh (*Pirbusov život*, XLV). Paralela između Rimljana i Francuza koja je doživjela veliki uspjeh u vrijeme objavljivanja 1740., i koju je možda dostavio Rousseauu u vrijeme njegova boravka u Lyonu Bordes ili sam Malby, pokazala je u Fabriciusu velikog vrlog čovjeka. (Rüplinger, *Charles Bordes*, str. 22; P. Grossclaude, *J. -J. R. à Lyon*, str. 46 i sl.). Mišljenje M. Lincea po kojem bi tu slavnu prozopopeju dugovao *Židovskim pismima*, (srpanj 1926) čini nam se nemogućim. Je li prozopopea dozivanje Virgilijeve *Eneide*, k. VI, str. 848 i sl.? Anhis kaže: «Drugi će, nadam se, biti spretniji da bronci daju dah života ... Tebi Rimljanine, nek te sjeti da narodima nametneš svoju moć. Tvoja umjetnost je da proglašiš zakone mira među narodima,

da poštediš pobijedene, da pokoriš ohole«. Fabricius-Rousseau svjedoči o jednom silovitijem i pozitivnije »vrlom« imperijalizmu.

29

Neron. v. Suétone, *Nero*, P. 10.

30

Jedan od R. odlomaka koji bi najbolje trebao izraziti »odbijanje povijesti«, odbijanje koje je bilo predmetom kajanja. *Le Projet pour M. de Sainte-Marie*, koji se, uostalom, ne slaže s *Haspravom* već iznosi ideju da ukoliko je srce pokvareno »znanosti su kao toliko oružja u rukama jednog bjesomučnika.«

31

Lako se vidi alegorija Prometejeve bajke, i ne čini se da su Grci koji su ga prikovali na Kavkazu ikada mislili povoljnije od Egipćana o njihovu bogu Teutu. »Satir je, kaže jedna stara bajka htio poljubiti i zagrliti vatru prvi put kad ju je vidio, ali mu je Prometej doviknuo: »Satiru, plakat ćeš zbog svoje brade, jer ona gori dotakneš li ju (vatru)«. To je sadržaj uvoda. (Louis Delaruelle, *Revue d'histoire littéraire*, 1912, zapaža da je R. insistirao na značenju jedne Platonove rečenice koja jednostavno kaže da je bog Teut, nakon što je izmislio nekoliko znanosti, a posebno pisanje, objasnio njihovu korisnost egipatskom kralju Tamosu; ovaj posljednji je na to kao ukazao da će se ljudi koji znaju znanost pisanja osloboditi na razmišljanje i lako bi se mogli, na koncu konca, pokazati manje mudrim no ranije. Iznijevši rečenicu koju Prometej upućuje satiru, rečenicu uzetu iz *Moralnih djela* Plutarha- Amyota. R. je osakaćuje i iskripljuje joj smisao. Ali, prema J. Thomasu (*Revue d'histoire littéraire*, 1932, str. 426), Amyot je sa svoje strane nevjeran Plutarhu, jer Prometeju pripisuje objašnjenje: *jer ... itd.*, koje Plutarh meće u usta satiru. Ostaju sumnjive usporedbe koje je za taj odlomak učinio Dom Cajot, a nakon njega Krüger (*Fremde Gedanken in J. -J. Rr erstem Discours*, Halle, 1899) s Giralidijem (*Progymnama adversus litteratos*, (1551) i s Agripom (*De Incertitudine et vanitate scientiarum*, (1530). Prvi jednostavno daje Montaigneu (*Eseji*, k. I, p. XXXV) primjer jedne *mane naše policije*; R. ga nikad ne spominje. R. je bio posudio jedan primjerak Agripe u kralj. biblioteci, ali tek u srpnju 1751. Neuchätelova biblioteka posjeduje R. izvadke iz djela *De incertitudine ...* neodređenog datuma. v. Havens, str. 72 njegova izd.

32

feuilleter (= prolistati): 1) okretati listove neke knjige, rukopisa koje pomalo proučavamo; 2) učiti, čitati uz primjenu. Akad. riječnik, 1740. U izdanju 1762; 2) učiti, konzultirati knjige.

33

Pritisnut od strane Gautiera da opravda svoju varljivu sliku, R. se zadovoljava time da podsjeti da je ta sentenca jednako stara kao i filozofija. Slika je bila u stvari tradicionalna. Demokritova izreka: *quasi in puteo quodam veritatem jacere* citirana je u Lactanceovim *Institucijama*, ...? Je li R. u to doba čitao *Institucije* ...? (V. *La Nouvelle Héloïse*, s. d., Pléiade, svez. II, str. 384). Za uzvrat, Saint-Aubain (svez. I, str. 9 njegova *Traité historique de l'opinion*) daje jednu rečenicu iz Cicero novih *Akademika* i dodaje: »i prema izrazu dragom Demokritu o tome da je istina zaronjena na dnu bunara« ... Rousseau, je sigurno čitao Saint-Aubaina (v. *Le Verger des Charmettes*, s. d., Pléiade, svez. II, str. 1124).

34

investigation, criterium, neologizmi. Zbog prvog mu je prigovorio Lecat, *Recueil de toutes les pièces qui ont été publiées à l'occasion de discours de J. -J. R.* («Zbirka svih djela koja su bila objavljena povodom r. rasprave»), štampan kod J.-P. Meviusa, svez. II, str. 76. »Htio sam, kaže R., učiniti uslugu jeziku uvodeći u njegov jedan blagi i harmonični termin kojeg je značenje već poznato i koji nema sinonima u francuskom«. Akademija ga je registrirala tek 1798. Littré iz 1957, navodi nekoliko primjera koji datiraju prije klasičnog razdoblja. Čini se doista da je upravo R. stavio u optičaj *criterium*. Francuski oblik je kasniji. U *Analima J.-J. R.*, svez. III, str. 200, Ritter navodi jedan primjer (Jean)-Alph. Turettinija, ali u latinskom tekstu koji je R. možda poznavao.

35

Laž je ono što Montaigne kaže u knj. I, p. IX *Eseja* da postoji sto tisuća figura i jedno beskonačno polje; Pitagorejci čine sigurno i konačno dobro i beskonačno i nesigurno zlo« (izd. Villey, sv. I, str. 42).

36

Sto manje znamo uvjereni smo da više znamo. Jesu li Peripatetici u ista sumnjali? Nije li Descartes sagradio svijet s kockama i crtežima? («Descartes je s kockama stvarao nebo i zemlju». *Emile*, k. IV). I postoji li čak i danas u Evropi tako slab fizičar koji odvažno ne objašnjava duboki misterij elektriciteta, koji će mo-

žda zauvijek dovesti u očaj prave filozofe?» (Prolistamo li *Le Mercure de France* iz tog doba, vidimo da je pitanje elektriciteta često razmatrano. U prosincu 1743. nakon rasprave o luksuzu, te jedne druge o pristojnosti, dižonska akademija traži raspravu o elektricitetu i gromu. (Boucard, *L'Académie de Dijon et le premier Discours*, str. 34).

37

Th. Dufor, *Anali J. -J. R.*, svez. I, str. 180, usporedit će taj odlomak s jednim od dva odlomka diktirana Gospođi Levasseur (Neuchâtelov ruk.), koje je objavio Matile, a zatim Sandoz, uz nekoliko transkripcijskih pogreški (*Bibl. universelle*, 1801, svez. XII, str. 256). «ljubav za književnošću rađa se iz dokolice i hrani na taj način da kultura kod nekog naroda najavljuje početak pokvarenosti i vrlo brzo ju dovršava»... «Što se tiče zanata, oni predviđevši sve naše nepravilike, razdražuju tijelo i raznježuju duše» (Sandoz: potčinjuju), itd.

38

Pozivanje na suvremene preokupacije i istraživanja za koje se zanima Voltaire. Gotovo hermetička stručnost izraza daje s laudativnim epitetom (sublimes) isti efekt ironije. Aluzije idu od Malebranchea do Leibniza (vizija u bogu, duši i tijelu), do Fontonella (mnoštvo svjetova), Newtona (sistem svijeta) i Reamura. *Les Mémoires pour servir à l'histoire des insectes*, datiraju od 1734. do 1742. *Le Verger de Madame de Warens* ujedinjuje u istom stihu Newtona, Malebranchea i Leibniza. Tehnički izrazi nisu uvršteni u sukcesivna izdanja *Akademijnog rječnika*. Obratiti se na Littré.

O ispraznosti znanosti v. *La Recherche de la vérité*, k. IV, p. VI: «Istina je da je većina znanosti i te kako neodređena i nekorisna. Ne varamo se kad mislimo da one sadrže jedino istine koje su od male upotrebe. Dozvoljeno je nikad ih ne proučiti, i bolje je potpuno ih prezirati nego dopustiti da nas općine i zaslijepa». O ograničenom značaju tih usporedbi v. *Anali J. -J. R.*, svez. XXXII, str. 208.

39

Montaigne u p. *O istini* (Eseji, k. III, P. IX): «Piskaranje je, čini se, simptom jednog nesređenog stoljeća...» (izd. Villey, svez. III, str. 217). v. već citirani fragment o luksuzu što ga je objavio Streck-eisen-Moultou (str. 239) prema Neuchâtelovu rukopisu, f. 7867. Čak i oni koji su pokazali nepovoljne posljedice luksuza, učinili su to iz taštine. «Poučen iskustvom nepravde koju može počiniti naziv para-

doksa za pokazane istine, osjećam se dobro da mogu unaprijed oduzeti taj izvor onima koji neće imati nijedan drugi da bi pobili ono što moram dokazati!» (Streck-eisen-Moultou greškom piše: «Što sam dokazao») Neprijatelji si naizmjenično upućuju riječ tužitelj. Poljski kralj upitao će: «Nije li to tek jedan paradoks kojim je htio zabaviti publiku?» R. misli da se oslanja na iskustvo svih stoljeća dok njegovi kritičari ne vide doli koncepciju koja tada vlada. On će uskoro, kao što je poznato, proglasiti časnim njegovo obilježje «pisca paradoksa». Zabavit će se time da iznese kontradiktorne zamjerke koje su mu upućene: ljubitelj paradoksa i plagijator (kontesi de Boufflers, 5. travnja 1766, C. G. k. VI, str. 148. «Velika Cachotova knjiga» (*Les Plagiats de M. J.-J. R.*) je upravo izašla.

40

Stari oblik. F. Brunot, *Histoire de la langue française*, sv. IV. *La langue classique*, str. 713. Nyrop, *Morphologie*, str. 51. Sadašnji oblik je rano uveden.

41

R. ruk. 89: *essencielles*, ali nešto više (str. 5) ostavlja *essentiels*. Drugdje R. oklijeva.

42

L'esprit des lois, k. VII, p. I i sl. povezuje prirodno pitanje zakona protiv raskoši s pitanjem raskoši i oba pitanja s pitanjem političke konstitucije države. Demokracija koja teži ka jednakosti zahtijeva zakone koji ograničavaju bogatstvo i potrošnju. Leblanc (*Lettres d'un Français à Londres*, 1745, svez. II, str. 212) suprotstavlja također Ženevu i Francusku. Rousseau koji, naravno, vjeruje u djelovanje institucije, ovdje insistira na stečenim moralnim dispozicijama. Zakoni su beskorisni kad se raskoš učvrstila kaže u *La Lettre à Raynal*; i još jasnije u *Vladj Poljske* (supra, str. 965): «Zakonima protiv raskoši ne postiže se iskorijenjenje raskoši: nju treba iščupati iz dna srca ulijevajući u njega svetle i plemenitije sklonosti». Jednostavnost u običajima i ukrasu je manje plod zakona nego odgoja. v. također *Economie politique* (supra, str. 254). Fénelon predlaže da se zakoni protiv raskoši uvedu i u francuskoj monarhiji, (*Plans de Gouvernement*, 1711. s. d. izd. 1852, sve. VI, str. 183).

43

Aluzija na Melona koji se služi sa *Political Arithmetick* W. Pettya. v. Havensa u njegovu komentaru, str. 220—221, *Anali*

J. -J. R., svéz. XXVIII, str. 42. Melon se spominje u *La Dernière Réponse* («Posljednji odgovor») Bordesu. Deveto poglavlje Melonova *Traité* posvećeno je obrani raskoši.

44

To je apozicija koja, na neobičan način, označuje broj glagola. Vrijeme reglamentacije je, međutim došlo, prema Brunotu, sa 17. st. Brunot (*Histoire de la langue française*, svéz. IV, str. 911—913) navodi nekoliko primjera nepravilnosti od kojih nijedan nije jednak ovdje navedenim. Nekoliko drugih u Haase, *Syntaxe fr. du XVIIe siècle*, 64.

45

Havens u tom odlomku o Švicarcima vidi dodatak rukopisu koji je predstavljen dizonskim akademcima. Sasvim nevjerovatno. v. bilješku na strani 3.

46

haran (Richelet, rječ., 1680). «Neki kažu harang» (Furetière, rječ., 1690. *Harang* (Akad. rječ., 1694).

Filip II i Holandija. Kurt Weigand (bilješke 33 njegova izd.) vidi ovdje aluziju na poraz što ga je Armada doživjela od Engleza. Aluzija ostaje nesigurna. v. *Sud o vječnom miru* ... «Pobuna Holandije, naoružanje protiv Engleske, gradanski ratovi u Francuskoj, iscrpili su snage Španjolske i trezore Indije» (supra, str. 596).

47

Daleko sam od toga da mislim da je ta vlast žena zlo samo po sebi. To je poklon što im ga je podarila priroda za sreću ljudskog roda: kad bi se s njom bolje upravljalo mogla bi dati isto toliko dobra koliko danas čini zla. Nikako se dovoljno ne shvaća kolike bi se prednosti mogle stvoriti u društvu s boljim odgojem datim toj polovici ljudskog roda koja upravlja onom drugom. Muškarci će uvijek biti onakvi kako se to sviđa ženama: ako, dakle, želite da postanu veliki i vrlj naučite žene što je veličina duše i vrlina. Razmišljanja na koja potiče ta tema i koja je jednom davno iznio Platon, i te kako bi zaslužila da ih bolje razradi jedno pero dostojno da piše nakon tako velikog majstora i da obrani jednu tako veliku stvar. (U odlomku što ga je objavio Th. Dufour (*Anali J. -J. R.*, str. 204) ... «Vodeći računa o razlikama, žene su mogle dati veće primjere veličine duše i ljubavi vrline, i u većem broju nego što su to muškarci ikad znali, da im naša nepravdost nije oduzela s njihovom slobodom sve prilike da ih pokažu pred svijetom». On ostavlja za jedan drugi put da govori o ženama

književnicama. v. posvetu *Druge rasprave, Pismo d'Alembertu*, itd., *passim*; i V knjiga *Emila*. Jasna je razlika između mondenki i njihove tiranske vlasti i žena koje su nepravedno potčinjene ili između milih i vrlj građanki Zeneve čija se «čista vlast koju iskazuju jedino u bračnoj zajednici osjeća jedino kad je to za slavu države i javnu sreću». Opat iz Saint-Pierrea išao je dotle da je omogućio ženama da sudjeluju u političkom i vojnom životu. (*Lisnica Gospode Dupin*, što ga je objavio prof. G. de Villeneuve-Gilbert, str. 269 i sl.)

48

Akad. rječ., iz 1740. daje chefs d'oeuvres; tek od 1762. piše chef d'oeuvres. U 18. st. se čas pisalo chef d'oeuvre, čas chef d'oeuvres (akad. ortografija), čas chef d'oeuvre. De Wailly, d'Alembert, Férand se izjašnjavaju za posljednji oblik (F. Brunot, *Histoire de la langue française*, svéz. VI, II dio, str. 1427).

49

«Od 1718. napustio je pučko ime Arouet, tj. M. de Voltaire» (G. Lanson, *Voltaire*, str. 17). Čemu to podsjećanje na napušteno ime? Želi li R. dovesti Voltarea do njegova porijekla i još vidljivije pokazati kvarenje izvorne klice mondenim duhom? Havens je upozorio na napad (1749) protiv pisca zbog njegove promjene imena. G. R. Havens, *Le Premier discours*, str. 226. Pismo Rousseau Voltareu od 30. siječnja 1750, svjedoči o divljenju («nikad se neću odreći svog divljenja prema vašim djelima»), upućenom jednom njegovom Voltareu. («Njegovi napisi nisu ni pošto napisi čovjeka ravnodušnog prema vrlini»).

50

Carle (Van Loo) je 1749. proglašen direktorom škole za darovite učenike. Jedna bilješka u *Correspondance littéraire de Grimm* (izd. Tourneux, svéz. I, str. 356) koja nije datirana ali je nastala prije 1750. ocjenjuje ga kao vrlo spretnog u području povijesti; on nadmašuje Restouta po boji i velikoj umiješnosti». Pierre je načinio predivne stvari, ali se isuviše lako predaje lakoći i nestalan je. Po snazi nadilazi Restouta i možda Van-Looa» itd. (ibid.). Carle Van-Loo bit će imenovan prvim kraljevskim slikarom 1762. (ibid., svéz. V, str. 144). Upravo Pierre je napravio crtež bakrotiska koji se nalazi na početku moje prve rasprave; i on je vrlo loš». (C. G., svéz. III, str. 246). Ugravirao ga je Bacquoy.

51

vis à vis: »Vrsta vozila u obliku kočije, ali u kojem ima samo jedno mjesto u svakom udubljenju«. (*Akad. Rječ.*, 1740, 1762). O skandaloznim crtežima koji ukrašavaju kola, v. *La Nouvelle Héloïse*, s. d., Pléaide, svez. III, str. 531.

52

Naklonost koju je uživao Pygalle rasla je iz godine u godinu između 1745. i 1750. U to ga se vrijeme može smatrati »službenim kiparem«. (Samuel Rocheblave, *Revue du XVIIIe siècle*, 1913, I faza).

53

Magot (*Akad. rječ.*, 1762); Groteskna figura od porculana, kamena, itd. To značenje nije dato u *Akad. rječ.*, 1740. i ne nalazi se ni u Richeletu ni u Furetièru.

54

Montaigne, *Eseji*, k. I, p. XXIV, izd. Villey, svez. I, str. 184: »Kad su Goti opustošili Grčku, čovjek koji je spasao sve knjigare od vatre bio je jedan među njima koji je proširio mišljenje da treba ostaviti čitavu tu imovinu vlastitim neprijateljima da bi ih se odvratilo od vojne zadaće, i da bi se zabavljali s kućevnim i dokonim zanimanjima. Kad je naš kralj Karlo VIII postao gospodarem napuljske kraljevine i jednog velikog djela Toscanne, a da gotovo nije izvukao mač iz korica, velikani iz njegove pratnje pripisivali su tu neočekivanu lakoću osvajanja time što su se vladari i plemstvo Italije više zabavljali time da postanu umni i učeni nego snažni i ratoborni.«

55

orphéverie — neobični oblik za orfevrerie. v. u *La Dernière Réponse orphèvres*. Lit-tré navodi stari oblik *orfaverie*.

56

v. Montesquieu, *Grandeur et décadence des Romains*, p. X, XIV, i Salluste, *Catiline*, XI, 5: *Loca amoena voluptaria, facile in otio feroces militum animos mollificant, itd.*, »Ti ugodni i sladostrasni predjeli vrlo su lako, u dokolici, razdražili surove duše vojnika«. Salluste govori o vojnicima iz azijske vojske koje je predvodio Sylla.

57

v. *Grandeur et décadence des Romains*, p. II (svez. II, str. 127, izd. Laboulaye). Rimski su vojnici zbog težine oružja morali »pokazati više no muškarci«, odakle neprestani rad koji je povećavao njihovu snagu«, itd., dok su naši vojnici nepre-

stano prelazili iz pretjeranog rada u pretjeranu dokolicu«, itd.

58

Dom Cajot protestira protiv toga da se na Francuze tog doba primjenjuju riječi Tita Livija o Gallima, a koje je objavio Montaigne u II knjizi, p. IX *Eseja*, izd. Villey, svez. II, str. 100: *In tolerantissime laboris corpora vix arma humeris gerabant*. Nesposobni da podnesu umor, s mukom su nosili oružje. Lecat pretpostavlja suprotstavlja činjenicu: princ Conti, koji je u vrijeme posljednjeg tal. rata prešao Alpe. On, inače, priznaje da njegovi suvremenici isuviše zanemaruju tjelesne vježbe. (*Recueil ...*, Mevius, sv. II, str. 88).

59

Montaigne u knjizi I, p. XXVI, izd. Villey, svez. I, str. 210: »Ja mislim kao i Plutarh da Aristotel nije toliko zabavljao svog velikog učenika (Aleksandra) vještinom sastavljanja silogizama, ili gramatičkih principa, koliko ga je učio dobrim pravilima kojim se stiču srčanost i junaštva«, itd. U II knjizi, p. XVII, on optužuje instituciju »koje je cilj ne da nas učini dobrim i mudrim, već učenim«. (izd. Villey, svez. II, str. 446). O univerzitetima v. *Lettre à M. Grimm* (supra, str. 59). Jedan odlomak opata iz Saint-Pierrea sadrži istu misao kao nekoliko stranica Dupinovih rukopisa koje vjerojatno nisu strane Rousseauu. Taj se odlomak nalazi u *Streckeisen-Moultou*, str. 308. (V. *Lisnica gde Dupin*, str. 104. J. J. E. je vidio opata u Chenonceauxu, 1742.

60

Rousseau Marcet de Merièresu, 25. svibnja 1751: »Vi se nimalo ne varate kad mislite da nalazite jedno ganuto srce u samom mom načinu upotrebljavanja riječi domovina. Ja sam vam beskrajno zahvalan na tom zapažanju«, itd. »Živeći među robovima spoznao sam svu cijenu slobode«. (C. G., svez. V, str. 312). Za Montesquieua (*Duh zakona*, IV, V) ljubav prema zakonima i domovini je osobito namijenjena demokratima«. I V, II: »Ljubav prema domovini vodi ka dobroti navika, a dobroti navika vodi ka ljubavi prema domovini«. (izd. Laboulaye, svez. II, str. 151, 165). Rousseau se u više navrata vraća patriotskom osjećaju koji se, prema njemu, razvija jedino u slobodi. v. *Pismo Grimmu*, članak *Politička ekonomija*, supra, str. 241 i sl. Na početku *Emila*: »Te dvije riječi domovina i građanin trebale bi biti izbrisane iz suvremenih rječnika.

Ja dobro znam razlog tome, ali neću ga reći; on nije važan za moj predmet«. Na- gađamo ga. Njegova je namjera 1749. da vrati u promet riječi, da oživi osjećaje. Nekoliko godina kasnije, Coyer objavlju- je disertaciju o staroj riječi domovina. v. *Correspondance littéraire*, Grimm, svez. II, str. 445 (prosinac 1754): »mi služimo kralja i državu, a ne domovinu kao što bi to htio naš autor«.

61

Diderot, *Pensées Philosophiques*, VIII (izd. Tourneux, svez. I, str. 123): »ima ljudi za koje ne treba reći da poštuju boga, već da ga se boje«. Craindre = po- štovati. Strah ne sadrži poštovanje. Fré- ron protestira (Lettres sur quelques éc- rits de ce temps): »Svi oni koji su stu- dirali u dobrim koledima, Istupaju ovdje protiv Rousseaua. Oni tvrde da su tamo naučili poznavati, voljeti, poštovati boga, a ne bojati ga se« (5. listopada 1751, svez. V, str. 73 i sl.) Havensova pretpostavka da u tome vidi Diderotovu interpolaciju kojoj je zadatak da nadgleda impresiju je neopravdana i nekorisna. Pozivanje na Di- derota nije iščezlo nakon svađe dvojice prijatelja.

62

Montaigne. Poglavlje XXIV, I knjige *Eseja* je i još jednom poslužilo.

63

Takav je bio odgoj Spartanaca prema is- kazu najvećeg od njihovih kraljeva: Do- stojna je dubokog poštovanja činjenica da se u toj vrsnoj Likurgovoj policiji i doista monstroznoj u njenoj savršeno- sti, pa ipak tako brižnoj u hranjenju dje- ce kao njenoj glavnoj dužnosti i u samom skloništu muza, tako malo spominje dok- trina: kao da je toj plemenitoj mladeži umjesto učitelja znanosti trebalo dati sa- mo učitelje srčanosti, opreznosti, pravde. Pogledajmo sada kako sam autor govori o starim Perzijancima. Platon priča, kaže on, da je stariji kraljevski sin bio ovako odgajan. Nakon rođenja, dali su ga ne že- nama, već eunusima koji su uživali naj- veći autoritet uz kralja zbog njihove vr- line. Oni su se brinuli da njegovo tijelo postane lijepo i zdravo, i nakon sedme godine obučili su ga da uzjaše konja i ide u lov. Kad je stigao u 14. dat je u ru- ke četvorice: najmudrijeg, najpravednijeg, najumjerenijeg, najsrčanijeg u cijeloj na- cijl. Prvi ga naučio religiju, drugi da bude uvijek istinoljubiv, treći da pobijedi svoju lakomost, četvrti da se ničeg ne boji. Svi, dodao bih, da postane dobar, a nitko da postane učen.

Astij kod Ksenofona, ispituje Siriusa zadnje lekcije: To je, kaže on, jedan ve- liki dječak u našoj školi koji ima malu kabanicu, i on ju da jednom od svojih drugova manjeg rasta i uzme njegovu ka- banicu koja je veća. Naš me učitelj od- redio da budem sucem tog spora, i ja sam presudio da je stvari trebalo tako ostaviti i da jednom i drugom ovako više odgo- vara. Na što mi je on ukazao da sam loše postupio: jer ja sam se zadovoljio time da razmotrim pristalost; a trebalo je kao prvo udijeliti pravdu koja zahtijeva da se nikog ne dira zbog onog što mu pripada. I rekao je da je zbog toga tre- balo kazniti kao što nas se kažnjava kad zaboravimo prvo lice aorista gl. ΤΥΠΤΑ. Moj mi je profesor održao lijepu besjedu, *in genere demonstrativo*, prije no što me uvjerio da njegova škola to zaslužuje.

64

Anali J. -J. R., svez. XIX: »*Utjecaj J. -J. R. na lijepe umjetnosti*«, Schiefenbucha. Rousseau je uzdigao antiku u svojim primjerima vrline, daleko više nego u svojim pjesničkim i umjetničkim kazivanjima.

65

Rečenica dodata dižonskom rukopisu za štampanje? *Le Mercure* iz 1745. objavlju- je temu koju je predložila franc. akade- mija: »Mudrost boga u nejednakoј raspo- djeli bogatstva«, R. se od prve *Hasprave* javlja kao šampion jednakosti. v. *Etudes carmélitaines*, 1939, str. 128 i sl.

66

U *Lisnici Gospođe Dupin*, str. 103: »Gre- ška je našeg odgoja i naše politike da ne uvidamo vrline nekoliko vanjskih obilježja nagrade. Ni u koledima, ni među svijetom ne nauči se poštovati drugo do li dostoj- janstvo i bogatstvo: to ne pridonosi če- stitij težnji, to svodi naše prvotne želje na razlikovanje rangova i službi, i sprije- čava da budemo delikatni u izboru sred- stava koja dovode do njih«. U svojim bi- lješkama o opatu iz Saint-Pierrea, R. kaže da je opat pisao većini koleđa u kraljev- stvu da osnuju u svakom od njih malo dobročinstva, većinom glasova učenika. Prijedlog koji, uostalom, nije nigdje bio usvojen (v. ovdje iznad, str. 659).

67

Sva izdanja iz 18 st., uračunavši tu i iz- danje du Perrona (1782), ostavljaju taj nesklad (animée, rendu). Nepromjenljivost participa Iza kojeg slijedi atribut je već osporavana u doba Vaugelasa (Haase, *Syntaxe française du XVII siècle*, str. 92) — koji ju proučava. v. A. Francois, u F.

Brunot, *Histoire de la langue française*, svez. VI, str. 1725).

68

»Pravo značenje te riječi je gotovo sasvim iščezlo kod naših pisaca«, kaže autor *Društvenog ugovora*. On dodaje: »Jedino Francuzi uzimaju sasvim jednostavno tu imenicu *citoyen* (građanin), o njoj nemaju nikakvu pravu ideju, kao što se to može vidjeti u njihovim rečenicama«. *Citoyen* ne znači samo vrlinu, već je određeno pravo (s. d., *Pléiade*, svez. III, str. 290). D'Alembert, kaže Rousseau, se nije o tome prevario u svom članku »Genève« u Enciklopediji. Prva *Rasprava* pokušava oživiti vrlinu da bi doskora zahtijevala određeno pravo.

69

Seljaci »pošteđuju druge ljude muke da siju, obraduju zemlju, i beru da bi živjeli, i zaslužuju zbog toga da im ne nedostaje taj kruh koji siju«. (*Les Caractères*, p. X »O čovjeku«). v. *Zadnji odgovor*, str. 79. La Bruyère čini dio biblioteke djeda J.-J. R. Rousseauov strah pred tim da vidi seljake kako napuštaju selo proizlazi prije svega iz njegove moralne i društvene brige. On sadrži njegovu vlastitu nijansu. v kod M. Bochara *Od humanizma do enciklopedije*, str. 693, 762, tekstove u kojima se odražavaju osjećaji tadašnje buržoazije.

70

Nema razloga da ovdje sumnjamo u iskrenost autora (v. *Pismo d'Alembertu* (izaći će u V svez. tog izdanja). Njegov pristanak, njegovo divljenje sigurno nisu došli bez rezerve. Kao i opat iz Saint-Pierre-a, i premda je slavno vladanje prošlo, on posjeduje mudrost da prešuti neka uvjerenja u »interesu države, vlada i svom vlastitom« (v. supra, str. 6). Akademije su ovdje važne kao i kod Voltairea (*Filoz. pisma*, k. XXIV). O pokrajinskim akademijama, D. Monnet, *Les origines intellectuelles de la Révolution Française*.

71

Jedan... Berkeley. *Les Mémoires de Trévoux*, iz ožujka 1752, najavljuju objavljivanje *Dijaloga* između Hilosa i Filona, koje je preveo Coste, i podsjećaju na prijašnji prijevod Aleifrona, Berkeley je spomenut u *La Nouvelle Héloïse*, ali R. ga je možda čitao nekoliko godina ranije. *Drugi...* D'Holbach ili prije La Mettrie (*Histoire naturelle de l'Âme*, 1745 — *L'Homme machine*, 1748). *Ovaj...* neodređena aluzija na razorno nijansirane relativizme može se odnositi na Mandevillea, *La Fable des Abeilles*, svez. II, str. 149—150,

passim ili na Saint-Aubina, *Traité...*, str. 212: »Heraklit smatra da su dobro i zlo iste biti. Seneka predstavlja Epikura kao nastavnika koji nema nimalo pravičnosti i čija nijedna akcija nije pravedna ni nepravedna«..., itd. *Ovaj*: Hobbes.

72

Trag koji ostavlja »lijepa i čudna iznimka« Vaugelasa (particip iz kojeg dolazi subjekt ostaje nepromijenjen) koji više nikako nije dopušten u 18. st. v. F. Brunot: *Histoire de la langue Française*, svez. VI, str. 1722.

73

Leukip, Demokritov učitelj, Diagoras, Demokritov učenik, zvan ateist.

74

Treba uvažiti strahovite neredne koje je štampanje već prouzrokovalo u Evropi (Diderot /*Filoz. misli*, k. XLIV) kaže: »Crkveni oci koji su uništili djela njihovih neprijatelja pozvani su od strane svetog Grgura Velikog. Da je držao samo do tog pontifexa bili bi u istoj situaciji kao i mahometanci«.

Opaska iz de Bayleova napisa o sv. Grguru kazuje njegovu mržnju prema gramatici i ljudskom pismu — De Chambéy, Rousseau traži od Barrillota, između ostalih knjiga, jedan de Bailev rječnik (sic). C. G., svez. I, str. 54. v. *Pismo Grimmu*, sup., str. 60.) prosuđivši budućnost kroz napredak koje zlo čini iz dana u dan, lako možemo predvidjeti da neće kasniti da se i te kako potrude da iskorijene tu strašnu umjetnost iz njihovih država, koju su nastojali uspostaviti u državi. (R. ruk. 89: ... da je tamo uvedu...) Sultan Ahmet popuštajući pred dosađivanjem nekolicine takozvanih ljudi od ukusa, pristao je da osnuje štampariju u Konstantinopolu. Ali, tek što je štampanje bilo u toku, ljudi su bili prisiljeni da je razruše i bace sve sprave u jamu. Priča se da je kalif Omar kojeg su pitali za savjet što treba učiniti s aleksandrijskom bibliotekom, odgovorio slijedeće: Ako knjige iz te biblioteke sadrže stvari suprotne Koranu, loše su i treba ih spaliti. Ako samo sadrže doktrinu Korana, i opet ih spalite: nepotrebne su. Naši su učenjaci navodili to rasuđivanje kao vrhunac apsurdnosti. Međutim, pretpostavite da je Grgur Veliki bio na mjestu kalifa Omara i Evanđelje na mjestu Korana, Biblioteka bi i opet bila spaljena, i to bi možda bila najljepša crta iz života tog čuvenog pontifexa.

75

Nauka je namijenjena genijima bez učitelja, sposobnim da je stvore. v. *Odgovor*

Bordesu. Descartes i Newton spominju se u *Le Verger Madame de Warens* (s. d., Pléiade, svez. II, str. ii28). Na Diderotovu stolu u Vincennesu, uz Buffona bio je i F. Bacon (Verulam) koji je u *De dignitate et augmentis scientiarum* odgovorio kritikama protiv umjetnosti. M. J. Pommier misli da je do venskog nadahnuća došlo nakon posjete Diderotu. Tako bi se objasnilo i opravdalo ono što misli autor *Eseja o vladavini Klaudija i Nerona* (u p. LXV), *Revue des Cours et Conférences*, 1938, »Diderot prije Vincennesa«. Ta pretpostavka ima protiv sebe jasna Rousseauova svjedočanstva.

76

Ciceron i Bacon ušli su u najveće državne službe. U tom pitanju, R. se slaže s mišljenjem suvremenih filozofa kojem se, do tada, protivio: svi zahtijevaju razmišljanje i dužnost da prosvijetle vladara. Leblanc, za uzvrat, *Pismo jednog Francuza u Londonu*, svez. III, str. 80, mada je bio upozoren u vezi književnika, smatra da je iskustvo pokazalo da ih postoji malo koji bi bili sposobni za »velike stvari« (politiku).

77

r. ruk. 89: dans leurs cours...

78

Predgovor Malebrancheove *La recherche de la vérité* sadrži analogni izraz i ništa više: »Kad čovjek sudi o stvarima samo prema idejama uzetim iz duha, kad brižno izbjegava konfuznu buku stvoritelja i kad, vraćajući se u sebe, sluša svog vrhovnog učitelja u tišini svojih osjetila i svojih strasti, nemoguće je da zapadne u grešku«. (svez. I, str. 7, izd. Garnis). V. *Emila*, k. I, II: »Savijest je glas duše, strasti su glas tijela«, ali »savijest vas nikad ne vara«, *ibid.*, str. 416. Prvi *Dijalog* (s. d., Pléiade).

79

»išlo se, kaže on, u druge gradove Grčke u potrazi za govornicima, slikarima, muzičarima; ali u Lakedemoniju po zakonodavce, magistrat i vojne vladare: U Ateni se učilo kako da se dobro govori, a ovdje kako da se dobro radi.« Montaigne, *Eseji*, k. I, p. XXV, izd. Villey, svez. I, str. 183.

Prijevod:

Sanja Tamburašev i Slobodanka Bjeliš